

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**СТАН СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР**

Київ 2017

ББК 60.5

С 76

Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / [О.Г.Злобіна, Н.В.Костенко, М.О.Шульга та ін.]; за наук.ред. М.О.Шульги. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. — 198 с.

ISBN 978-966-02-8209-4

У збірнику розглядається поточний стан українського суспільства під кутом зору цивілізаційних ознак та його місце у системі сучасних людських цивілізацій. Аналізуються цивілізаційно-культурні відмінності регіональних, освітніх, вікових, етнічних, релігійних та інших соціальних груп, їхні цивілізаційні орієнтації, обговорюються питання нестабільності соціальної структури та дигітальної нерівності. Автори збірника значну увагу приділяють дослідженню політичних, ідеологічних, культурних та релігійних цінностей, феноменам довіри і соціальної відповідальності, стану інституту науки у суспільстві, ставленню населення до науки та вчених.

Збірник наукових статей розрахований на управлінців, науковців, викладачів вищих учбових закладів, аспірантів та студентів, усіх, хто цікавиться сучасним станом українського суспільства.

ББК 60.5

Авторський колектив:

О.Г. Злобіна, Н.В. Костенко, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко, Г.І. Чепурко, М.О. Макеєв, А.О. Ручка, О.І. Вишняк, Т.О. Петрушина, О.С. Резнік, І.О. Мартинюк, Н.І. Соболева, Н.Л. Бойко, М.А. Парашевін

Рецензенти:

М.М.Чурилов, доктор соціологічних наук
О.А.Рахманов, доктор соціологічних наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №8 від 27 грудня 2016 року

ISBN 978-966-02-8209-4

© Інститут соціології НАН України, 2017

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Цивілізаційно-культурні відмінності соціальних груп	10
2. Суперечності цивілізаційних орієнтацій у суспільстві	32
3. Нестабільність соціальної структури	52
4. Дигітальна нерівність	55
5. Гуманітарні цінності: політичні, ідеологічні, культурні, конфесійні	72
5.1. Зміни ціннісних пріоритетів українського соціуму	72
5.2. Динаміка патерналістських настанов: від ціннісного підґрунтя до раціоналізації соціо-економічного статусу	82
5.3. Тенденції змін ідеологічних ідентифікацій громадян	89
5.4. Конфесійна складова цивілізаційних орієнтацій населення	95
5.5. Структурні та культурні обґрунтування медіа-скептицизму	103
6. Довіра як чинник життєдіяльності сучасного українського суспільства	112

7. Соціальна відповідальність	157
7.1. Визначення поняття соціальної відповідальності	157
7.2. Уявлення населення про соціальну відповідальність	166
7.3. Ідентичнісна безвідповідальність	168
8. Громадська думка щодо ролі науки в українському суспільстві	176
8.1. Оцінка стану науки в Україні	177
8.2. Про перспективи розвитку вітчизняної науки	180
8.3. Роль вітчизняної науки в модернізації українського суспільства	181
8.4. Довіра населення до вчених	182
8.5. Уявлення громадян про можливість/ неможливість розвитку української держави та економіки без розвитку вітчизняної науки	183
8.6. Авторитетність вітчизняних учених серед українських громадян	184
8.7. Інтерес громадян України до світу науки	185
8.8. Ставлення українських громадян до вибору професії вченого	186
9. Заключні зауваження	189

ВСТУП

Минуло вже чверть століття, як в українському суспільстві відбулися історичні, вікопомні події — країна проголосила державний суверенітет і незалежність, задекларувала докорінні зміни соціально-економічного ладу та політичного устрою. Здавалося б, уже доленосний історичний вибір зроблено. Залишається тільки успішно його реалізувати. Проте проблема пошуків свого шляху для країни з кожним роком лише загострюється. Ці пошуки можна пояснити, у першу чергу, невдоволеністю тим, у якому стані знаходиться суспільство, чого за цей час досягли в економіці, рівнем добробуту населення, становищем в освіті, науці, охороні здоров'я, культурі тощо. Усі ці сфери вже довгий час перебувають у стані глибокої кризи. Багаторічна системна стагнація породила новий якісний стан суспільства — кризовий. Одним із шляхів виходу з цього стану багато політиків і вчених вбачають у цивілізаційному виборі.

Не ставлячи під сумнів назрілий виклик щодо пошуку і розробки оптимальної стратегії розвитку країни, висловимо деякі свої міркування щодо такої форми пошуку нашого подальшого поступу, як цивілізаційний вибір. Адже від основ пошуку залежить його втілення в конкретні проекти розбудови, його реалістичність чи утопізм.

Далі ми будемо спиратися на класичне розуміння цивілізації як ціннісно-культурної системи, яка складалася протягом тривалих історичних періодів, і яка визначає спосіб життя одного або багатьох соціумів. Цивілізацій, на відміну від політичних режимів, і навіть держав, що існували в історії людства, не багато. Можна спере-

чатися, скільки і які цивілізації існували й існують. Але навряд чи хто буде сперечатися, що їх лічені одиниці. Інакше кажучи, цивілізація — це метакатегорія суспільних наук, яка має межі свого застосування і певні обмеження. Вона не може означати результат волюнтаристських практик будь-якого соціального суб'єкта, яким би могутнім він не здавався сам собі в своїй уяві. Ніколи і ні в кого в історії не було можливості взяти повний контроль над тим, що відбувається в суспільстві, над багатоманітністю життя. Воно багатше від найглибших знань і фантазій людини, волі могутніх вождів і мудрості філософів. Життєві випробування будь-якої витвореної людиною стратегії можуть призвести як до успіху, так і до провалу.

Ще більшою небезпекою видається замах людини на вибір цивілізації. На нашу думку, поняття вибору цивілізації в цьому разі використовується волюнтаристськи. Його пробують застосувати до незастосовного — до цивілізації. Використання поняття вибору до історичних спільностей, які знають міру життя в кілька століть, а то й тисячоліть, має свої обмеження. Цими обмеженнями є й такі суспільні феномени, які сформувалися в результаті впливу величезної кількості причин — внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних, закономірних і випадкових і т.д. До таких метафеноменів відносяться цивілізації, суспільно-економічні формації, культури. Їх не можна вибрати як марку телевізора в супермаркеті. До них неможливо вжити поняття вибору як прояву людської волі, як результату реалізації суспільного проекту. Скажімо, в Японії після революції Мейдзі цивілізація не змінилася, після її окупації в 1945 р. і кардинальних модернізаційних змін — теж не змінилася. Японська цивілізація продовжує свій багатовіковий поступ, змінюючись і розвиваючись. У Сінгапурі і після сучасних модернізаційних змін цивілізація залишається непохитною.

Складність ситуації із розглядуваним нами терміном полягає в тому, що в останні роки словосполучення «цивілізаційний вибір» набуло в суспільстві широкого розповсюдження. Його використовують не лише журналісти і політики, а й вчені й дослідники. Якщо застосовність першими цього словосполучення можна віднести до метафори, то чимало науковців використовують його як серйозну наукову категорію. Щодо такого застосування терміну у нас є вагомі зауваження. Утім, у контексті цієї роботи ми свідомо залишимо це питання за дужками і будемо використовувати термін «цивілізаційний вибір» як синонім до поняття «модернізація» (економічна, політична, правова, культурна тощо).

Для нас важливо зосередитися на тому, що українське суспільство наразі стоїть перед історичним викликом щодо вибору варіанту свого подальшого поступу. При цьому ми б хотіли підкреслити, що такий вибір можливий не як емоційна реакція на всеосяжну кризу, що охопила український соціум, а як тверезий, виважений крок суспільства, що спирається на глибокий, чесний аналіз реального стану справ. Цей соціальний діагноз, можна сказати наперед, буде неприємним, жорстким, а у чомусь і прикрим. Однак без такого неупередженого аналізу неможливо вийти із кризи.

Отже, проект змістовної масштабної ідеї для суспільства має впливати із глибокого, об'єктивного, чесного, професійного наукового дослідження, що надає суспільству розгорнутий діагноз, звіт про те, яким є реальне суспільство, з усіма його вадами, виразками, прорахунками, ризиками і небезпеками, а не передувати такому аналізу. Будь-які ідеї, гасла, заклики перевіряються на свою життєздатність практикою. Якими б прекрасними не були ці ідеї, але якщо вони не враховують, причому детально, конкретно, у всіх можливих вимірах, суспільну реальність, вони зазнають краху. Тому так важливо всім,

хто береться за перебудову суспільства, його (суспільство) глибоко вивчити, чесно пізнати, яким воно є насправді. Іншим важливим підґрунтям є досконале, професійне, теоретично обґрунтоване уявлення про світ-систему, про розмаїття сучасних цивілізацій, про систему глобальних міждержавних зв'язків, про сукупність сучасних союзів, їх інтересів та місце, яке займає у цій складній системі взаємовідносин наша країна. Лише спираючись на ці знання, можна розробляти проекти державного устрою, системи міждержавних зв'язків, виходячи із центральної думки, що кожен міжнародний суб'єкт відносин вибирає свою поведінку, будує свою політику лише в ім'я власних інтересів. Як відомо, благодійників, тим паче для цілої держави, у світі не існує. Є лише партнери зі своїми інтересами.

Наголосимо ще раз, що існує велика спокуса будь-які зміни в суспільстві, як за масштабністю, так і за спрямованістю, оголошувати цивілізаційними змінами. Однак подібне використання прикметника «цивілізаційний» веде до знецінення самої категорії «цивілізація». У останньої є своя особлива функція в процесі наукового освоєння соціального світу – вона призначена для теоретизування на найвищому рівні узагальнення. Ті, хто визначає певні суспільні зміни як цивілізаційні, гранично спрощують розуміння не тільки поняття «цивілізація», але й поняття «суспільство». Останнє постає у вигляді абстрактної моделі, площинної схеми. Проголошувати можна все що завгодно, у т. ч. можна проголошувати й те, що певна партія, певна політична команда прийняла рішення змінити цивілізаційну основу суспільства, перебазувати соціум в іншу цивілізацію. Однак від цих гасел нікуди не подінуться такі надзвичайно складні суспільні підвалини, як культура (у розумінні цілісної суспільно-історичної системи, що має довгу і глибоку історію), менталітет, традиції, культурні коди, міфологія, історична пам'ять народу тощо.

Саме з таких позицій написані ці наукові розвідки. Їх підготували співробітники Інституту соціології НАН України: член-кореспондент НАН України М.О. Шульга, доктор соціологічних наук (вступ, розділи 1, 2, 7, заключні зауваження), доктори соціологічних наук Л.Д. Бевзенко (розділ 1), О.І. Вишняк (розділ 5.3), О.Г.Злобіна (розділ 2), Н.І. Костенко (5.1., 5.5), І.О. Мартинюк (розділ 6), Т.О. Петрушина (розділ 8), О.С. Резнік (розділ 5.2), Н.І. Соболева (розділ 6), Г.І. Чепурко (розділ 1), доктор філософських наук А.О. Ручка (розділ 5.1), кандидати соціологічних наук Н.Л. Бойко (розділ 4), М.А. Парашевін (розділ 5.4).

1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-КУЛЬТУРНІ ВІДМІННОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Цивілізація – це історично усталений спосіб життєдіяльності великих людських спільнот у певному географічному просторі, який визначається закономірностями їх соціокультурного і технологічного розвитку, формами їх прояву, пов'язаному з функціонуванням і розповсюдженням культурних норм, цінностей, комунікативних практик, технологічних інновацій, зразків поведінки, регулюючих відносини в соціумі.

Такий спосіб життєдіяльності передбачає чотири основні складові компоненти цивілізації: 1) велика множина людей, що живуть у певному географічному ареалі земного простору; 2) тип культури, який уключає систему програм матеріально-предметної, комунікаційної, духовної та інших сфер життєдіяльності, забезпечуючи сталість існування й розвитку соціальних характеристик спільнот; 3) тип соціуму або рівня соціальності, який виникає між людьми в процесі їх взаємодії; 4) рівень технологічного розвитку, тобто сукупність прийомів і методів впливу на речову, енергетичну та інформаційну структуру предметів праці, що спричиняє глибокі соціальні наслідки (підвищення продуктивності праці, виникнення соціального розшарування, розвиток науки, мистецтва тощо).

Сьогодні на планеті сформувалися чотири основні цивілізаційні світи: китайсько-далекосхідний, індійсько-південноазійський, мусульмансько-афразійський і найбільший та дуже неоднорідний макрохристиянський. За-

лежно від багатьох обставин, насамперед міри консолідованості, ці світи можуть відповідати одній або кільком цивілізаціям. Макрохристиянський світ поділяється на три цивілізаційні складові: центральну — західноєвропейсько-північноамериканську (Західну) з Австралією та деякими іншими територіями, а також дві периферійні щодо неї: латиноамериканську і православно-східнослов'янську. Дві останні цивілізаційні спільноти мають із Заходом спільне коріння й упродовж останніх п'яти століть розвивалися під його вирішальним впливом. Але процеси, що відбувалися на Заході та в двох зазначених цивілізаційних регіонах, нерідко мали майже протилежну спрямованість.

Як же можна охарактеризувати цивілізаційну приналежність України? Це непроста задача. Існують такі погляди на цивілізаційну належність України: 1) вона належить до Західної цивілізації; 2) вона є самобутньою цивілізацією; 3) частина її належить до Західної, а частина — до православно-східнослов'янської цивілізації; 4) вона належить до російської цивілізації.

Аналіз різноманітних характеристик цивілізації стосовно України дає підстави заперечити перераховані думки. На нашу думку, Україна є органічною частиною макрохристиянського світу, а в його межах разом із Росією та Білорусією — православно-східнослов'янської цивілізації. Україна, за визначенням С. Хантінгтона [1], належить до так званих «розколотих» цивілізацій регіонального чи локального рівня. Водночас, вона знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів — західноєвропейського, євразійського, ісламського — і в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо відповідних культурно-цивілізаційних орієнтацій. Звідси, належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дозволяє визначити її приналежність до розколотих цивілізацій.

Оскільки Україна не знаходиться в епіцентрі жодної з цивілізацій, то відповідно вона не може повністю належати до якоїсь з них. Реально можна говорити про наявність у суспільств хоча й суперечливих, але реально існуючих двох цивілізаційних ідентифікацій: західно-європейської і східнослов'янської. Отже, в Україні не вирішена до кінця проблема подолання системної «кризи культурно-цивілізаційної самоідентичності», яка хоча і притаманна більшості сучасних держав світу у зв'язку з процесами глобалізації, але в нашій країні відчувається особливо гостро.

Культура, як серцевина цивілізації, формує цінності соціуму, груп і особистості. Сформовані цінності маркують соціальне середовище, в якому перебуває особистість, вони офарблюють у певні відтінки кольори її картину світу. Тому цінності є найважливішим елементом цивілізаційно-культурної системи.

При цьому слід зауважити, кожна з цінностей інтерпретується в окремій цивілізації по-своєму. Наприклад, розуміння свободи у східних слов'ян і у американців. У східних слов'ян свобода сприймається свободою лише тоді, коли всі члени групи, з якою себе ідентифікує особистість, наділені такою ж свободою, як і вона сама. Це свобода, що спирається на колективізм. Це зовсім інше відчуття і розуміння свободи, ніж, наприклад, у американців. У останніх вона заснована на крайньому індивідуалізмі. Тут свобода полягає у тому, що кожна людина повинна всього домагатися самостійно: якщо домігся — розкошуй на яхті, нічого не домігся — йди на звалище. Це все твої проблеми.

Ці особливості культурно-ціннісних систем ще більше ускладнюються у суспільствах, що переживають глибокі соціально-економічні й політичні трансформації. Західна цивілізація сьогодні уособлює технологічно передові, з найбільшими ВВП на особу, з демократичним устроєм

та розвиненою культурою країни. Тому вони для багатьох людей стають взірцем, на який би вони хотіли орієнтувати свою країну.

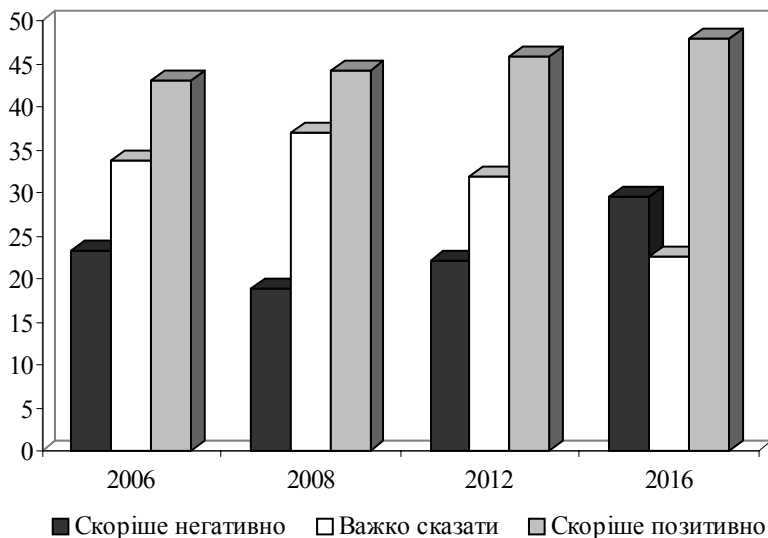
Проте тут слід розрізнити розповсюджені в певні періоди в суспільстві гасла, бажання, мрії, міфи щодо майбутнього і реальний стан речей. Помилково було б говорити про цивілізаційний вибір суспільства, спираючись лише на його декларативний бік. Стверджувати, що такий вибір зроблено і він є сталим і реальним, ми можемо лише на підставі наближення життєвих практик, стилів життя суспільства до тих практик, що є притаманними обраному цивілізаційному контуру. Хоча не можна заперечувати важливість і декларативної складової. Головне, щоб вся активність не зводилася лише до гасел, маніфестів і декларацій. Розрізнити ці дві складові проблеми цивілізаційного вибору нам допоможуть результати моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України.¹ Результати моніторингу дають змогу порівняти в динаміці обидві сторони процесу.

Розглянемо спочатку відповіді респондентів на питання про вступ до Європейського Союзу (Див. Рис.1). Для нас це буде певним аналогом питання про готовність приєднатися до того, що ми звемо західною цивілізацією.

Як видно з наведених даних, навіть на рівні декларацій готовність до вибору на користь Європи не є для наших громадян однозначною. І хоча частка тих, хто

---

¹ Розрахункова вибірка охоплює 1800 чоловік, що представляють доросле населення України (18 і більше років) за статтю, віком, освітою, типом поселення та регіонами. Вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою на перших двох етапах, з квотним скринінгом на останньому етапі. Квотний скринінг на останньому етапі дає можливість у підвбірках кожної області України зберегти пропорції населення за типом поселення (обласний центр / місто / село), статтю, віком та рівнем освіти, характерними для даної області і даного типу населеного пункту.

Рис. 1. «Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?», (%)*

* Роки спостереження взято близькі до тих, які будуть у наступних питаннях. Середня кількість опитаних за всі роки становить 1800 респондентів.

ставиться до цього позитивно, постійно зростає, за останній рік спостерігається значна поляризація з цього питання – значно менше стало тих, хто вагався з відповіддю, і значно більше тих, хто сказав такому вибору рішуче «ні» (відсоток виріс з 22,1% до 29,5%). Але, тим не менш, майже половина наших громадян (48,0%) схвалюють перспективу такого приєднання, проте це на рівні вербальних заяв. Розглянемо, що ж відбувається на рівні реальних практик (у нашому разі це практики досягнення соціального успіху), наскільки за оцінкою самих же громадян вони у нас є близькими-далекими від того, що є

на Заході. (Тут треба зайвий раз підкреслити – не йдеться про реалії західної культури, а саме про уявлення наших людей про ці реалії. Бо саме ці уявлення і стають тією точкою відліку, від якої відштовхуються люди, порівнюючи наше суспільство і західне.)

Дані, наведені в Табл. 1, дозволяють нам побачити як ця відстань між нами й західними країнами бачилась нашим респондентам у термінах тих ресурсів, що використовуються відповідно у нас і на Заході для просування по соціальній драбинці, підвищення свого соціального становища. Спостереження в різні роки дозволяють оцінити ситуацію в динаміці.

Таблиця 1

«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу?». Динаміка змін за роки спостереження – 2009, 2012, 2016 (%%)*

Варіанти відповіді	У нашій країні			У країнах Заходу		
	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800
Високий інтелект, здібності	30,3	31,8	36,6	56,1	60,8	60,1
Гарне здоров'я	27,6	38,3	35,1	23,0	30,8	30,2
Приваблива зовнішність	11,1	14,5	13,6	9,7	12,1	11,6
Готовність іти на ризик	18,6	16,0	21,0	18,3	19,7	16,8
Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	33,1	29,2	5,3	5,5	4,7
Чесність, принциповість	11,0	15,9	15,4	18,3	24,7	31,3
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	13,7	13,4	6,1	8,6	6,2
Готовність допомагати людям	10,2	14,5	13,1	8,1	12,8	16,6
Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	38,6	33,9	24,2	22,5	14,9

Продовження таблиці 1

Варіанти відповіді	У нашій країні			У країнах Заходу		
	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800
Впливові родичі	51,1	46,5	49, 2	12,8	10,5	9, 9
Впливові друзі	27,0	28,4	28, 5	7,3	6,9	5, 5
Знання іноземних мов	12,8	17,6	21, 1	22,6	29,8	30, 6
Гарна освіта	25,8	26,4	28, 7	49,0	48,4	52, 2
Прагнення й уміння робити людям добро	6,1	9,6	7, 3	5,2	8,6	10, 0
Вихованість, гарні манери	4,8	7,9	6, 6	11,2	19,4	15, 4
Уміння переконувати, красномовність	12,3	11,8	11, 9	13,7	13,3	13, 0
Політична обізнаність	7,0	8,0	5, 1	9,9	13,5	8, 9
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	17,8	13, 4	23,7	24,1	20, 9
Заможні батьки	36,5	37,5	28, 3	15,5	10,0	6, 2
Важко відповісти	7,7	7,7	7, 1	15,0	12,5	11, 9

*Респондент міг позначити не більше п'яти варіантів відповіді.

Зосередимося лише на тих позиціях, де різниця виглядає найбільш значущою. Вагомість *інтелекту* в практиках підвищення свого соціального становища у нас є майже вдвічі нижчою, ніж у країнах Заходу (2016 рік – 36,6% проти 60,1%). Правда, динаміка вказує на поступове зростання ваги цієї форми капіталу (у розумінні Бурдьє), але швидкість такого зростання є дуже незначною. Що ж в такому разі компенсує нашим громадянам нестачу цього ресурсу? Виявляється, найбільш потужним компенсуючим ресурсом є *«уміння іноді йти в обхід закону»*, його вага у нас майже в шість

разів перевищує показник для західних країн (2016 р. – 29,2% проти 4,75%). Приблизно та ж сама ситуація з ресурсом «впливові друзі» (2016 р. – 28,5% проти 5,5%) і ресурсом «заможні батьки» – за останній рік це 28,5% проти 6,2%. Те ж саме можна сказати про «впливових родичів», їх наш пошукувач високої соціальної позиції має використовувати для цих цілей у п'ять разів частіше, ніж це відбувається в західних країнах (2016 – 49,9 % проти 9,9%). Динаміку цих показників можна побачити у відповідних рядках таблиці, але її не можна назвати надто обнадійливою. Якщо вагомість статків батьків та готовність порушувати закон якимось потроху зменшується, то позицію «впливові друзі» у всі роки спостереження обирають стабільно 27–28%, а значущість впливових родичів навіть зростає.

У Табл. 2 ми можемо побачити динаміку в рейтингових термінах показників лише для нашої країни. До певної міри можна сказати – тут ми маємо справу зі зміною відносної цінності того чи іншого ресурсу протягом трьох років – 2009, 2012, 2016. На певні позитивні тенденції вказує зокрема те, що позиція «високий інтелект» перемістилася з 6-го місця у 2012 р. на 2-ге у 2016 р., і пропустила вперед лише позицію «впливові родичі», яка стабільно залишається на першій сходинці. Дуже показова для нашого корумпованого суспільства позиція «вміння йти в обхід закону» спустилася на дві сходинки вниз (з 5-го на 7-ме місце), пропустивши вперед «гарну освіту» (піднялася з 8-го на 5-те місце). З 4-го на 8-ме місце перейшов ресурс «заможні батьки». Тобто, є деяке просування в бік збільшення ваги таких ресурсів як інтелект і освіта, що традиційно вважаються цінними для західних суспільств.

У Табл. 3 наведено розподіл відповідей на ці запитання в залежності від освіти наших респондентів. Логічно припустити, що власний досвід, коло знайомих та

Таблиця 2

«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні?» Динаміка зміни вагомості (рангу) ресурсів за роки спостереження. (2009, 2012, 2016 рр. %%)

	2009, N=1789	%%	2012, N=1800	%%	2016, N=1800	%%
1	Впливові родичі	51,1	Впливові родичі	46,5	Впливові родичі	49,2
2	Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	Походження з родини з високим соціальним становищем	38,6	Високий інтелект, здібності	36,6
3	Заможні батьки	36,5	Гарне здоров'я	38,3	Походження з родини з високим соціальним становищем	33,9
4	Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	Заможні батьки	37,5	Гарне здоров'я	35,1
5	Високий інтелект, здібності	30,3	Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	Гарна освіта	28,7
6	Гарне здоров'я	27,6	Високий інтелект, здібності	31,8	Впливові друзі	28,5
7	Впливові друзі	27,0	Впливові друзі	28,4	Уміння іноді йти в обхід закону	29,2
8	Гарна освіта	25,8	Гарна освіта	26,4	Заможні батьки	28,3
9	Готовність йти на ризик	18,6	Уміння розпоряджатися грошима	17,8	Знання іноземних мов	21,1
10	Уміння розпоряджатися грошима	14,4	Знання іноземних мов	17,6	Готовність йти на ризик	21,0

Продовження таблиці 2

	2009, N=1789	%%	2012, N=1800	%%	2016, N=1800	%%
11	Знання іноземних мов	12,8	Готовність йти на ризик	16,0	Уміння перекопувати, красномовність	11, 9
12	Уміння перекопувати, красномовність	12,3	Чесність, принциповість	15,9	Приваблива зовнішність	13, 6
13	Егоїзм, індивідуалізм	12,0	Приваблива зовнішність	14,5	Чесність, принциповість	15, 4
14	Приваблива зовнішність	11,1	Готовність допомагати людям	14,5	Егоїзм, індивідуалізм	13, 4
15	Чесність, принциповість	11,0	Егоїзм, індивідуалізм	13,7	Уміння розпоряджатися грошима	13, 4
16	Готовність допомагати людям	10,2	Уміння перекопувати, красномовність	11,8	Готовність допомагати людям	13, 1
17	Політична обізнаність	7,0	Прагнення і уміння робити людям добро	9,6	Вихованість, гарні манери	6, 6
18	Прагнення і уміння робити людям добро	6,1	Політична обізнаність	8,0	Прагнення і уміння робити людям добро	7, 3
19	Вихованість, гарні манери	4,8	Вихованість, гарні манери	7,9	Політична обізнаність	5, 1
20	Важко відповісти	7,7	Важко відповісти	7,7	Важко відповісти	7, 1

Таблиця 3

«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в розвинутих країнах Заходу?». Розподіл відповідей за ознакою освіти (2016 р., N = 1802, %%)

	У нашій країні, N= 1802		У країнах Заходу, N= 1802	
	Початкова, неповна та повна середня	Середня спеціальна	Неповна та повна вища	Початкова, неповна та повна середня
<i>Варіанти відповіді</i>	N=323	N=793	N=680	N=793
Високий інтелект, здібності	34, 4	32, 5	42, 5	58, 0
Гарне здоров'я	35, 9	33, 2	36, 8	29, 3
Приваблива зовнішність	10, 5	13, 7	14, 9	12, 5
Готовність іти на ризик	15, 5	20, 9	23, 7	17, 9
Уміння іноді йти в обхід закону	22, 9	30, 3	31, 0	4, 0
Чесність, принципиовість	14, 2	16, 0	15, 3	32, 3
Егоїзм, індивідуалізм	12, 7	12, 9	14, 3	5, 5
Готовність допомагати людям	13, 6	13, 9	11, 9	18, 7
Походження з родини з високим соціальним становищем	29, 7	36, 6	32, 6	13, 9
Впливові родичі	47, 7	51, 6	46, 8	10, 8
				N=681
				66, 5
				32, 5
				11, 0
				18, 1
				5, 1
				32, 2
				7, 5
				16, 0
				16, 6
				9, 3

Продовження таблиці 3

	У нашій країні, N=1802		У країнах Заходу, N=1802		Початкова неповна та повна середня
	Початкова, неповна та повна середня	Середня спеціальна	Неповна та повна вища	Початкова, неповна та повна середня	
<i>Варіанти відповіді</i>	N=323	N=793	N=680	N=322	N=681
Впливові друзі	24, 5	30, 6	27, 9	5, 9	4, 8
Знання іноземних мов	14, 6	19, 4	26, 3	28, 0	29, 8
Гарна освіта	26, 6	27, 5	31, 3	47, 2	58, 1
Прагнення і уміння робити людям добро	8, 0	8, 2	6, 0	8, 4	10, 0
Вихованість, гарні манери	5, 6	6, 7	6, 9	11, 8	14, 5
Уміння переконувати, красномовність	11, 8	11, 5	12, 5	12, 4	12, 9
Політична обізнаність	5, 3	4, 7	5, 6	6, 2	10, 6
Уміння розпоряджатися грошима	10, 5	12, 6	15, 4	16, 8	25, 0
Заможні батьки	27, 6	28, 1	28, 8	5, 3	6, 8
Важко відповісти	14, 2	6, 4	4, 4	21, 4	8, 5

досвід спостереження (поінформованості) для груп респондентів з різною освітою буде різний і, відповідно, буде різним те бачення ситуації, про яку ми запитуємо. У цьому разі ми знову порівнювали ті картини нашої та західної реальності, як їх бачили наші респонденти з різним рівнем освіти під час дослідження 2016 р.

Як видно з наведених у *Табл. 3* даних, чим вищою є освіта респондента, тим вагомішим на шляху подолання статусних соціальних сходинок видаються для нього такі ресурси як «високий інтелект» та «гарна освіта». Особливо помітною є різниця між респондентами з середньою спеціальною та з вищою освітою, у випадку «високого інтелекту» вона склала аж 10%. На більшу вагомість освіти вказали 31,3% респондентів з вищою освітою проти 27,5% з середньою спеціальною. Так само очікувано респонденти з вищою освітою мали більшу можливість оцінити важливість знання іноземних мов – тут різниця між цими групами склала майже 6%. А от в тому, що стосується «вміння обходити закон» досвід цих двох груп респондентів, схоже, виявився однаковим, тому і різниця, і оцінка вагомості цієї позиції виявилися в межах похибки – 30,3% та 31,0%. Респонденти з вищою освітою очікувано менше схильні покладатися на впливових друзів та родичів, тут різниця між цими двома групами складає 3–6%. Що цікаво, і це можна побачити в *Таб. 4*, зміна оцінок респондентів в залежності від освіти не завжди є лінійною. З усіх названих ключових позицій таке спостерігається хіба що у випадку варіанту «гарна освіта» та «знання іноземних мов». А за іншими позиціями респонденти з початковою освітою бувають ближчими до тих, хто має освіту вищу, ніж до тих, хто має середню. Наприклад, у випадку варіанту «впливові родичі» послідовність відповідей від початкової до вищої освіти виглядає так: 47,7% – 51,6% – 46,8%, аналогічно у випадку «впливових друзів» – 24,5% – 30,6% – 27,9%. В якості пояснення тут можна

припустити, що люди з вищою освітою частіше добиваються соціального успіху, і, як відомо з психології, у такому разі цей успіх швидше за все вони будуть приписувати собі, а не родичам та друзям.

Що стосується тієї частини *Табл. 3*, де відображено бачення ситуації на Заході, то видно, що воно, хоч і відрізняється для різних освітніх груп, але дистанція між нами і Заходом залишається для усіх приблизно однаковою.

У *Табл. 4* наведено результати, що дають уточнення ситуації з прив'язкою до регіональних належностей респондентів. Звичайно, тут треба наголосити – регіональні зміни це не лише результат у змінах поглядів наших респондентів, а й результат зміни самих регіонів. В останньому опитуванні Південь не включає в себе анексований Крим, а Схід – неконтрольовані Україною частини Донбасу та Луганської області. Але за фактичним станом речей картина має суттєву динаміку. Бачимо, як вагомість різних ресурсів для нашої країни змінювалася в різних регіонах протягом усіх років спостереження.

Можна констатувати, що різниця між нами та країнами Заходу, як це бачиться нашим громадянам, потроху зменшується в усіх регіонах. Так, позиція *«високий інтелект»* в усіх регіонах демонструє зміцнення за два останні спостереження – найбільше на Заході (майже 10%), Центр – 6%, Південь та Схід – близько 4%. Так само зміцнилися, хоча й по-своєму в різних регіонах, вагомість освіти та знання іноземних мов. Нерівномірно, але слабшає позиція *«вміння йти в обхід закону»*. Що цікаво, найменше це помітно жителям Заходу, найбільше – мешканцям Півдня. Так само неоднозначно поводять себе позиції *«впливові родичі»* та *«впливові друзі»* – зменшення вагомості цих ресурсів помітили в Центрі та на Півдні, а от Захід та Схід, навпаки, побачили зростання їх впливу. Звичайно, на результати дослідження на Півдні та Сході міг суттєво вплинути

Таблиця 4

«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні?»
 Регіональне порівняння динаміка змін за роки спостереження – 2009, 2012, 2016 (%%)

	Захід			Центр			Південь			Схід		
	2009	2012	2016	2009	2012	2016	2009	2012	2016	2009	2012	2016
	N=349	N=347	N=377	N=570	N=564	N=660	N=356	N=482	N=193	N=522	N=398	N=570
<i>Варіанти відповідей</i>												
Високий інтелект, здібності	26,9	24,8	34,7	28,1	31,2	37,0	34,4	36,7	40,4	32,2	32,7	36,1
Гарне здоров'я	17,8	31,4	32,9	29,5	38,5	39,8	29,9	42,5	49,2	30,7	39,2	26,1
Приваблива зовнішність	14,3	18,7	13,0	9,8	12,9	14,5	11,5	14,1	13,0	10,2	13,6	13,0
Готовність іти на ризик	18,3	11,8	17,8	17,7	14,0	23,3	22,4	19,9	18,1	17,2	17,8	21,4
Уміння іноді йти в обхід закону	39,0	32,0	31,6	31,6	30,9	26,7	38,0	34,2	26,9	27,6	35,4	31,2
Чесність, принциповість	8,6	13,3	16,2	14,6	14,7	17,4	8,4	18,3	20,2	10,3	17,1	10,9
Егоїзм, індивідуалізм	13,8	18,2	12,5	14,9	17,9	15,2	8,4	7,3	14,5	10,2	11,6	11,6
Готовність допомагати людям	9,7	13,0	13,3	11,2	14,5	11,7	8,4	16,8	24,4	10,7	13,1	10,7
Походження з родини з високим соціальним становищем	33,5	34,9	29,4	34,9	33,0	31,8	34,9	45,6	28,0	46,2	41,2	41,2
Впливові родичі	47,3	48,4	55,4	48,4	46,3	42,9	56,4	48,8	45,6	52,9	42,5	53,5

Продовження таблиці 4

	Захід			Центр			Південь			Схід		
	2009	2012	2016	2009	2012	2016	2009	2012	2016	2009	2012	2016
<i>Варіанти відповідей</i>	N=349	N=347	N=377	N=570	N=564	N=660	N=356	N=482	N=193	N=522	N=398	N=570
Впливові друзі	23,2	27,4	29,4	28,4	28,9	24,8	35,2	32,2	28,0	22,2	24,1	32,3
Знання іноземних мов	7,7	16,1	22,3	11,9	16,5	25,2	15,6	18,5	26,4	15,1	19,4	13,9
Гарна освіта	15,2	19,3	28,6	25,1	26,8	30,6	33,8	29,5	24,4	28,2	28,1	28,1
Прагнення і уміння робити людям добро	6,3	8,1	8,2	6,5	9,9	8,5	3,9	10,2	7,8	7,1	9,6	5,3
Вихованість, гарні манери	5,4	4,0	6,6	4,9	8,0	7,7	4,5	11,0	7,8	4,6	7,3	4,7
Уміння переконувати, красномовність	12,6	11,5	12,5	11,1	10,6	13,3	11,2	13,5	12,4	14,4	11,6	9,6
Політична обізнаність	12,6	8,9	5,3	6,7	9,0	6,8	6,7	7,3	3,1	3,6	6,5	3,7
Уміння розпоряджатися грошима	14,6	13,5	11,1	10,9	16,8	13,6	19,6	22,2	17,6	14,6	17,3	13,2
Заможні батьки	37,5	44,7	32,6	36,7	38,1	25,8	31,3	29,7	23,3	39,3	40,2	30,2
Важко відповісти	9,7	10,4	6,9	10,7	8,0	4,5	4,8	4,2	3,6	5,2	9,3	11,2

фактор зміни фактичної наповнюваності генеральної сукупності в цих регіонах. А от те, що Захід і Центр демонструють різні тенденції, важко коментувати однозначно. Можливо, у Центрі боротьба з корупцією та непотизмом відчувається сильніше в силу того, що все ж таки тут зосереджено ті органи, які покликані цю боротьбу вести, і вони подекуди ще мають певну довіру громадян. Та й осередки громадянського суспільства, що з'явилися після останніх революційних та військових подій, у центрі дещо потужніші.

В якості висновку можна зазначити, що на цей час вітчизняні практики досягнення соціального успіху в частині їх ресурсної **складової бачаться нашим громадянам дуже відмінними** від аналогічних практик у західних суспільствах. Особливо ця різниця спостерігається у таких позиціях, як менша вагомість інтелекту та освіти, і більша дієвість таких ресурсів, як впливові друзі та родичі, готовність іти в обхід закону. Можна стверджувати, що цей показник може слугувати індикатором реального, закріпленого на рівні повсякденних практик, просування нашої країни на шляху європейського вибору. Хоча динаміка цього показника і вказує на певні позитивні тенденції, але ще вимагає значних зусиль подолання корупції та непотизму в процесах соціальної статусної мобільності, а також підвищення в цих процесах значення особистих якостей людини, її інтелекту та рівня освіти.

У нашому суспільстві продовжується складний процес зміни цінностей у всіх сферах. Так, близько третини (32%) населення сприймає систему нових цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності; значна частка (44%) опитаних не сприймає цю систему цінностей і близько чверті (24%) не визначилися (Табл. 5). Найбільше громадян, які сприймають систему цінностей, що склалася в Україні за роки незалежності, у західних областях – 41 % жителів, у той час як в Центрі і на Сході – їх

кількість приблизно однакова – 31-32 %, на Півдні – 29%, а на Донбасі – 18%. Отже, ментальність мешканців Донбасу трансформується більш повільно, переважна більшість (57%) його мешканців не сприймає систему цінностей, яка склалася за роки незалежності, домінуючою на рівні масової свідомості залишається система цінностей радянського часу.

Узагальненим показником культурно-цивілізаційної приналежності особистості є її культурна самоідентифі-

Таблиця 5

Сприйняття населенням системи цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо) залежно від регіону, %

	Регіони				
	Захід*	Центр**	Південь***	Схід****	Донбас*****
Однозначно ні	8	14	17	14	26
Скоріше ні	27	28	33	33	31
Скоріше так	26	23	19	26	14
Однозначно так	15	8	10	5	4
Важко відповісти	24	26	21	21	25

* Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області

** Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області

*** Миколаївська, Херсонська, Одеська області

**** Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області.

***** Донецька, Луганська області (без окупованої території).

кація. Як у країні в цілому (84 %), так і в окремих її регіонах (Захід – 96 %, Центр – 91 %, Схід – 82 %, Південь – 74%, переважна більшість населення ідентифікує себе з українською культурою. Донбас вирізняється від решти регіонів неоднозначністю культурної ідентифікації: близько половини (49%) відносять себе до української, 29% до російської, 5% до іншої культури, а 16% не визначилися. При цьому ідентифікація з українською культурою зростає з пониженням віку респондентів і, навпаки, з російською культурою ідентифікують себе більше респондентів старшого віку.

Культура є вагомим чинником консолідації українського суспільства в цілому, яким би національно та культурно розмаїтим воно не було, чинником, спроможним об'єднати різні соціальні групи, регіони нашої держави. Суттєва роль у досягненні злагоди належить інтеріоризації громадянами суспільно значущих цінностей і норм. Взагалі, знання цінностей для людської життєдіяльності полягає передусім в продукуванні, регулюванні й підтриманні соціальних зв'язків між людьми у сприянні їх ідентичностей, полегшенні орієнтування в складних життєвих умовах і ситуаціях. Цінності виступають як смисли стратегій життєдіяльності. Вони складають фундамент культури, наділяють певним сенсом будь-які дії людей, виступають як критерії вирішального вибору свого місця в суспільстві.

Норми, зазвичай, є прийнятними соціальними стандартами діяльності, які формують стосунки, дії та поведінку людей відповідно певним цінностям, властивим групі, спільноті, суспільству. Дані українського моніторингу 2016 р. свідчать про певні розбіжності регіонального характеру щодо ставлення українців до традицій, цінностей і норм західноєвропейського і східнослов'янського спрямування (Табл. 6).

Як бачимо, для більшої частини населення України більш близькі цінності і норми східнослов'янських кра-

Таблиця 6

Традиції, цінності та норми поведінки громадян
яких країн найбільш близькі українцям, %

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Всього
Країн Західної Європи	30	18	13	14	4	17
Скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських	21	17	16	14	1	16
Важко відповісти	19	21	31	15	37	22
Скоріше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи	17	24	28	30	28	25
Східнослов'янських країн	13	20	12	27	30	20

їн – 45%. На ціннісний контекст країн Західної Європи орієнтується 33% громадян.

Диференційовано орієнтації мають такий вигляд:

1. Країни Західної Європи: Захід України – 51%; Центр – 35%; Південь – 29%; Схід – 28%; Донбас – 5%.
2. Східнослов'янські країни: Захід України – 30%; Центр – 44%; Південь – 40%; Схід 57%; Донбас – 58%.

Отже, простежується тяжіння у першому випадку населення Заходу і Центру до цінностей і норм європейського гатунку; у другому – сталість уподобань громадян Сходу, Донбасу до ціннісно-нормативної системи східнослов'янських країн. Але зауважимо, що значна (середньорегіональний показник) частка населення, яка не визначилася зі своїми уподобаннями, складає близько 25%.

За даними моніторингу Інституту соціології НАН України у 2016 р. вибір основних соціальних груп за західним і східним векторами має такий вигляд (Табл. 7).

Таблиця 7

Цивілізаційні орієнтації населення України за основними соціальними показниками, %

Соціальні показники	Європейський Союз		Союз Росії, України, Білорусі	
	Позитивне ставлення	Негативне ставлення	Позитивне ставлення	Негативне ставлення
Стать				
Чоловіча	51	28	25	58
Жіноча	46	31	25	57
Вік				
18-29 років	57	23	18	64
30-55 років	49	29	24	58
Більше 55 років	41	35	31	53
Освіта				
Початкова, неповна середня	40	33	24	55
Середня загальна	44	31	25	54
Середня спеціальна (технікум, коледж тощо)	45	32	29	54
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	55	24	15	63
Повна вища освіта (магістр, спеціаліст, аспірантура, учений ступінь)	54	26	22	62
Місце проживання				
Київ	57	15	21	60
Місто з населенням понад 200 тис. осіб	37	42	32	47
Невелике місто	46	30	25	57
Село	57	24	21	65
Регіони				
Захід	74	10	3	92
Центр	56	20	18	64
Південь	32	38	37	37
Схід	33	49	43	39
Донбас (крім окупованої території)	13	54	45	20
Все населення	48	30	25	57

Отже, аналіз доводить, що в цивілізаційно-культурних орієнтаціях населення України диференційоване, а значна його частина перебуває у стані невизначеності. Громадяни поділені за своїми цінностями, нормами, традиціями, настановами на групи, які утворюють різноманітні культурно-цивілізаційні типи. У найбільш узагальненому вигляді існують два типи: традиційний цивілізаційний і сучасний цивілізаційний.

Література

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — Москва : АСТ, 2003. — С.176–180.

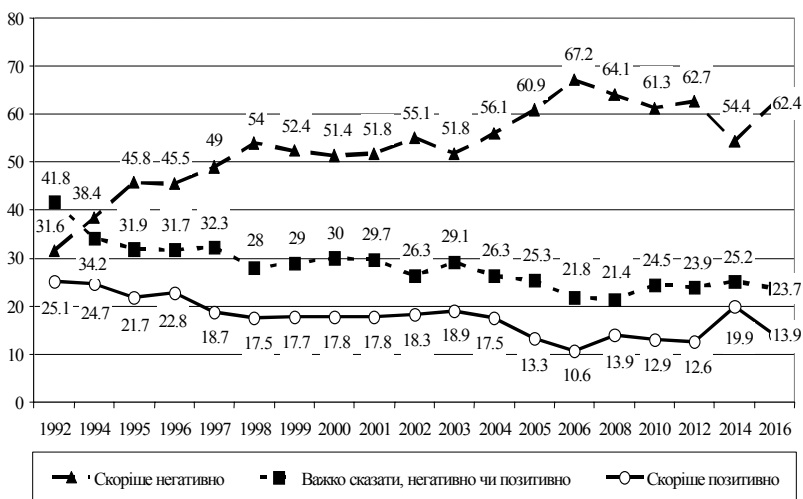
2. СУПЕРЕЧНОСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СУСПІЛЬСТВІ

Цивілізаційні орієнтації, як на рівні особистості, так і на рівні всього суспільства, являють собою складну багаторівневу систему налаштованостей на прийняття – відторгнення того чи іншого цивілізаційного порядку. Найбільш цікавими і суперечливими виглядають рівні декларованого вибору та реальних практик. Достовірно стверджувати про наявність цивілізаційного вибору ми можемо лише тоді, коли цей вибір присутній у стійких повсякденних практиках, крізь які проглядається актуальний ціннісний ряд того чи іншого суспільства.

Оскільки в суспільній свідомості українського суспільства західноєвропейські цінності інтерпретуються як ліберальні цінності, то треба зазначити, що їх сприйняття йде суперечливо. Справа в тому, що серед політичних течій, які існують у нашому суспільстві, ліберальна є найближчою лише для 3% громадян. Про це вони заявили під час соціологічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. Опосередковано це підтверджується й у відповідях на багато інших запитань цього дослідження. Візьмемо економічну сферу. Аналіз показує, що з великою натяжкою можна говорити про перехід до ліберальних цінностей у цій сфері. На двадцятип'ятирічному часовому відрізку спостерігаються досить помітні флуктуації щодо сприйняття цих цінностей – від захвату до розчарування. Це добре простежується на прикладі змін ставлення населення до приватизації великих підприємств.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. у суспільній свідомості прокотилася потужна хвиля критики загальнодержавної власності і вихваляння приватної власності. За допомогою ЗМІ у значної частини населення було сформовано позитивне ставлення до приватної власності і до ринкових відносин. Утім, це було письмове, газетно-телевізійне знайомство з ринком і приватною власністю. На практиці ці соціальні інститути почали входити в життя людей на початку 90-х рр. Перші ж знайомства з цими інститутами дещо охолодили ентузіазм пересічних українців. Найбільше прихильників приватизації великих підприємств було в 1992 р. – кожний четвертий, 25,1% (Див. Рис.1). У цьому ж році серед населення було найбільше тих, хто не визначився з цього питання – 41,8%. В усі наступні роки частка прихильників приватизації великих підприємств поступово скорочувалася і в 2016 р. склала 13,9%. Проте життя втягувало людей у нові від-

Рис.1. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) крупних підприємств? (%)

носини і у тих, хто не мав своєї думки з питання приватизації великих підприємств, почала формуватися власна позиція. На сьогодні не визначилися з цього питання 23,7% респондентів.

Формування власної позиції більшості респондентів у ці роки йшло у напрямку негативного ставлення до приватизації великих підприємств. У 1992 р. таку думку мали 31,6% опитаних. За роки незалежності їх кількість зростає вдвічі і у 2016 р. склала 62,4%. На формування такої думки вплинули різноманітні події, що були пов'язані з реаліями приватизації – зупинка підприємств, рейдерські захоплення виробництв, масові звільнення працівників тощо.

Однак із цього прикладу не треба робити однозначні загальні висновки, що українські громадяни повністю відторгають приватну власність. У цей же період, ставлення до приватизації малих підприємств розгорталося дещо по-іншому. Так, у 1992 р. більше половини українських громадян – 56,2 % – вважали, що малі підприємства краще передати в приватну власність. Така велика підтримка населенням необхідності віддати у приватний сектор різних майстерень, магазинчиків, кафе, ательє тощо була викликана повсюдною невдоволеністю у суспільстві роботою подібних закладів, які були неповороткими, не враховували різноманітні смаки населення, а їхні працівники не були зацікавлені в якісному й шанобливому обслуговуванні клієнтів. Побутувала думка, що існування приватних малих підприємств задовольнятиме як споживачів їхніх послуг, так і власників. Однак уявлення щодо цих новоутворень почало повільно змінюватися. Протягом 1992-2016 рр. частка прихильників приватизації малих підприємств скоротилася з 56,2% до 32,4% (Див. Рис.2).

Привертає увагу те, що у ставленні до приватизації малих підприємств населення розділилося на три майже

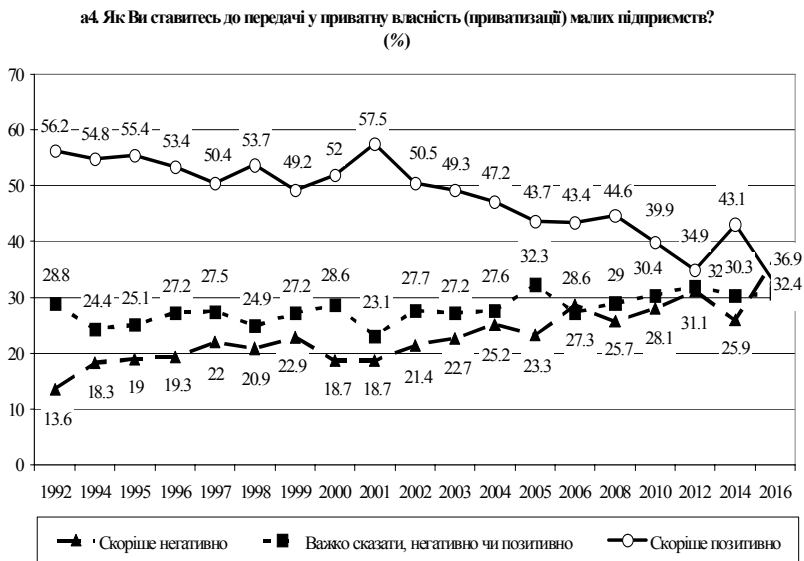

Рис.2

рівні групи: ті, хто позитивно ставиться - 32,4%; ті, хто негативно ставиться - 36,9; і ті, хто не визначився - 30,7%. Для того, щоб конкретизувати думку населення з цього питання, нами було проаналізовано різні соціальні групи. У першу чергу, було розглянуто, як відрізняються думки вікових груп. Виявилось, що найбільше прихильників приватизації малих підприємств серед молоді у віці до 30 років - 34,%. Її антиподом виступає група людей віком старших за 55 років - 41,5%. За цією групою йде чергова група противників малої приватизації - 37,3% людей середнього віку. Хоча серед молоді найбільше тих людей, хто виступає за приватизацію малих підприємств, але в самій цій групі найбільшою є підгрупа, що не визначилася з цього питання - 36,2%. Як бачимо, навіть серед молоді немає більш-менш чіткої позиції щодо малої приватизації.

Аналіз відмінностей опитування поселенських груп із цього запитання довів, що найбільш негативно налаштовані до приватизації малих підприємств жителі невеликих міст та селяни. Про це відповідно заявили 42,1% і 37,9% опитаних. А найбільшими групами позитивно налаштованих до малої приватизації є жителі великих міст і кияни – 38,8% і 38,1% відповідно.

Отже, аналіз ставлення різноманітних соціальних груп до приватизації малих підприємств показує, що у суспільстві немає єдності думок щодо цього процесу. В основному суспільство ділиться на три рівнозначні за кількістю групи: одна – за, інша – проти, третя – не визначилися остаточно щодо цієї проблеми. Тенденцією ж, яка проявилася за два з половиною десятиліття, є розчарування в процесі приватизації малих підприємств і помітне зменшення прихильників цього процесу.

Свого роду ознакою позитивного ставлення до приватної власності можна вважати бажання людей мати свій бізнес. У суспільстві в цілому відносна більшість дотримується ще негативного ставлення до відкриття власного бізнесу. На запитання «Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо)» 46,8% опитаних відповіли, що не хотіли або скоріше не хотіли б це робити. Протилежної думки дотримуються 42,4% респондентів, а 10,8% ще не визначилися з цього питання (Див. Рис.3).

Однак різні соціальні групи по-різному ставляться до цього важливого життєвого питання. У першу чергу, розглянемо, як до нього ставляться різні покоління українського суспільства, що формувалися при різних соціально-економічних укладах. Нинішнє молоде покоління вирросло вже в умовах законно існуючої приватної власності. У процесі соціалізації публічні інститути сформувавши у нього позитивне ставлення до власності. Тому у групі людей віком до 40 років більшість складають

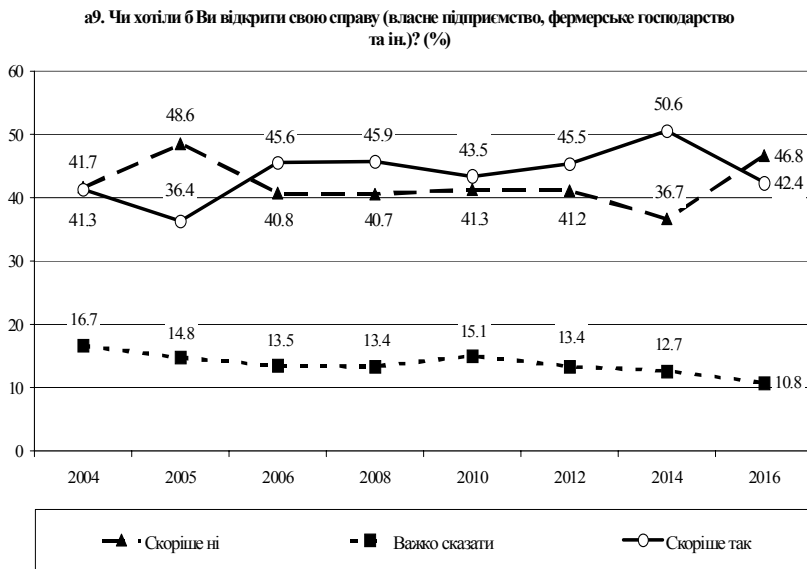

Рис. 3

ті, хто хотів би відкрити свій бізнес. У віковій групі 18-29 років хотіли б відкрити свою справу 68% респондентів, а у віковій групі 30-39 років – 59,1%.

Багато людей із групи середнього віку також стали прихильниками ринкових відносин і приватної власності та хотіли б відкрити свій бізнес. Хоч вони ще не складають абсолютну більшість у своїй віковій групі, але відносно вже складають: 48,1% проти 40,8%, які не хотіли б відкривати свою справу. Чимало людей, бажаючих зайнятися бізнесом, є і серед групи передпенсіонерів (50-59 років) – 25,2%. Однак тих, хто не бажає відкривати власну справу, серед людей цієї групи абсолютна більшість – 61,8%.

У старшій віковій групі (60-69 років) готові займатися бізнесом 19,2% респондентів, а 72,7% не хотіли б відкривати власну справу. У представників цієї групи можуть

бути дуже різні причини заявляти, що вони не хотіли б відкривати свою справу – в одних це небажання займатися бізнесом із особистих міркувань, в інших таке бажання є, але як у перших, так і у других стан здоров'я не дозволяє займатися підприємництвом.

У найстаршій групі людей (віком за 70 років) не хотіли б відкривати свій бізнес 90,2% опитаних. Зрозуміло, що показники цієї групи мають здебільшого пізнавальний інтерес.

Поселенські групи також відрізняються одна від одної ставленням до цієї проблеми. Цікаво, що найбільше тих, хто бажав би відкрити свою справу, проживає в місті Києві – 50% і на селі – 46,2%. Пояснити ці розбіжності поки що неможливо. Не зрозуміло, чому в місті Києві так багато бажаючих відкрити свій бізнес, а у великих містах – найменше: тільки 36,9 %. А от тих, хто не хотів би мати власний бізнес, у великих містах більше половини жителів – 52,2. Тому ставлення жителів різних поселенських груп до відкриття власної справи потребує подальшого вивчення.

Щодо регіональних відмінностей населення у його ставленні до відкриття власної справи у громадській думці існують певні стереотипи. Зокрема вважається, що у західному регіоні країни люди масово прагнуть відкрити свій бізнес, оскільки цей регіон менший проміжок часу перебував у складі СРСР, та тому, що серед місцевого населення зберглося тяжіння до приватної власності.

Однак моніторинг Інституту соціології НАН України не підтверджує таку думку. У західних областях хотіли б відкрити власне підприємство, фермерське господарство 44,8%. Але така кількість бажаючих тут не більша, а навіть менша, ніж у центральних областях. Відкрити свою справу в Центрі країни хотіли б 46,4% опитаних. А от на Півдні і Сході країни, дійсно, проживає помітно менше людей, які б хотіли мати свій бізнес: 37,0% і 38,2% відповідно.

Проте у цих двох регіонах не хотіли б розпочинати займатися підприємництвом, практично, половина опитаних – 49% на Півдні і 51,3% на Сході.

Ще одним показником ставлення населення до ринкових відносин і приватної власності є його ставлення до купівлі-продажу землі (Див. Рис.4). Адже у нашій історії все, що пов'язано із землею, є вкрай емоційно напруженим. Тема землі в усі часи в Україні набувала майже сакрального значення. Українська суспільна думка за століття накопичила величезний фольклорний матеріал, велику літературно-художню спадщину, численні твори політичних діячів, які присвячені темі землі, інші документи вітчизняної культури. Тому феномен землі в нашій культурі, у першу чергу, сприймається, як духовна цінність, а не матеріальна. І, навіть, сама постановка питання про її купівлю-продаж багатьма сприймається як святотатство, блюзнірство. На запитання «Чи можна, на Вашу думку,

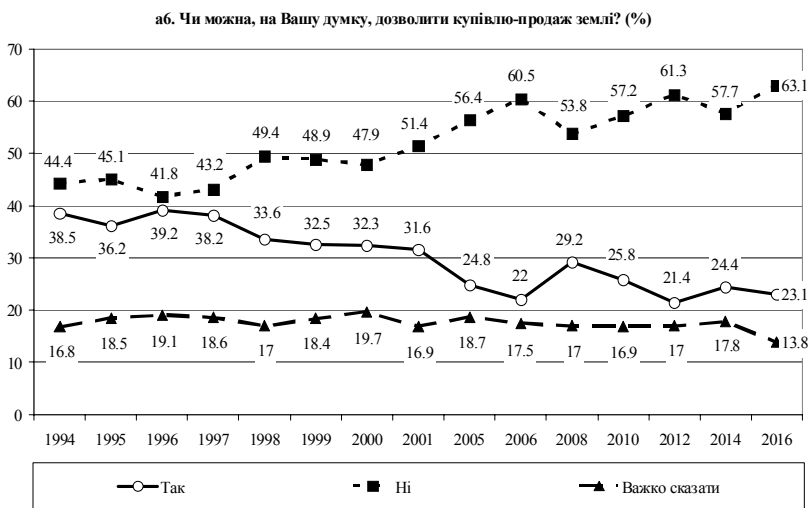

Рис.4

дозволити купівлю-продаж землі?» 63,1% респондентів відповіли негативно, а 23,1% – позитивно. Тобто тих, хто проти купівлі-продажу землі у суспільстві в тричі більше, ніж тих, хто за. Не визначилися з цього питання 13,8% опитаних.

Більше половини членів усіх вікових груп, за виключенням однієї, виступають проти купівлі-продажу землі. Таким виключенням є молодь у віці до 29 років. У цій групі тільки 48% респондентів вважають, що землю продавати не можна. Інші вікові групи показують чітку тенденцію: чим старший вік групи, тим більше противників купівлі-продажу основного багатства країни: 30-39 років - 56,2%, 40-49 років – 65,9%, 50-59 років – 71,8%, 60-69 років - 71,2%, 70 років і більше – 79,0%. Подібна тенденція у зворотному напрямку спостерігається серед тих, хто вважає за можливе торгувати землею: найбільшу у групі молоді до 29 років – 36,6%, і далі по лінії зменшення аж до 11,2% у групі тих, кому 70 і більше.

Розбіжності у ставленні до цього питання між регіональними групами громадян України незначні. В усіх регіонах країни у населення переважає думка, що землю не можна торгувати. Кількість тих, хто дотримується думки, що землю не можна торгувати, коливається у межах 61-66%, а тих, хто вважає, що можна дозволити купівлю-продаж землі – 22-24%.

Доволі невелика різниця між противниками і прихильниками перетворення землі на товар існує й серед поселенських груп. Найменше тих, хто вважає, що землю не можна торгувати, проживає у Києві – 57%, а найбільше – у невеликих містах 65,4%. Найбільшими прихильниками торгівлі землею є кияни – 25,0% і жителі сільських поселень – 26,4%, а найменшими – жителі великих і малих міст. Вони складають 21,5% і 20,9% відповідно.

Отже, ставлення населення до купівлі-продажу землі показує, як культурні коди впливають на установки

населення в економічній сфері. Культурно-історичні стереотипи можуть бути сильнішими за раціонально-економічні аргументи.

Із цього аналізу випливає, що сьогодні в економічній сфері суспільства існують прихильники двох типів цивілізаційних цінностей — ті, хто дотримується західно-європейської системи цінностей, і ті, хто відтворює чи то традиційні, чи то радянські цінності щодо крупної приватної власності.

Отже, можна стверджувати, що в сфері української економіки є два пласти, два цивілізаційні типи — традиційний і західноєвропейський. Їх не можна чітко позначити кількісно, оскільки в різних конкретних проявах їхня кількість змінюється. Однак можна сказати, що вони майже рівнозначні.

Проте існує значний прошарок тих людей, у яких ще не сформувалися певні цивілізаційні цінності в економічній сфері. Цей факт можна пояснити тим, що процеси формування ціннісних уподобань у великих соціальних групах відбувається досить повільно. На особистісному рівні розгортається складний процес втрати одних цінностей і перебування в стані аномії, у стані, коли людина відчуває дискомфорт непристосованості до нових суспільних умов, а потім починається процес поступового формування нових цінностей.

Хоча не слід забувати і про тих, у кого цінності не змінюються, у кого існує дисонанс між внутрішніми установками і зовнішніми обставинами, соціальним порядком. Можливо, саме вони і складають більшість тих, хто ще не визначився з вибором. Ця група являє собою значну кількість громадян. Вона налічує від 20 до 30 відсотків опитаних (їх кількість коливається в залежності від змісту запитання). У подальшому позиція цих людей буде обумовлена результатами дій влади, яку вона називає реформуванням: вони будуть вливатися або в першу,

або в другу групу. Може так статися, що саме вони, урешті-решт, остаточно переважають шальку терезів на підтримку чи на гальмування європейських моделей укладу життя. Дуже багато залежить від того, які цінності будуть поділяти ці громадяни.

В Україні від початку 90-х р. вектор цивілізаційного вибору поступово розгортався і продовжує розгортатися від пріоритету цінності суспільства до пріоритету цінності особистості. Перші роки незалежності були часом радикальних суспільних трансформацій, які супроводжувалися суттєвим згортанням колективістських орієнтацій. Ціннісна система радянського суспільства була цілковито орієнтована на цінність суспільства. Хоча головним суб'єктом суспільного розвитку проголошувався народ, реально люди фактично не впливали на суспільні події. І коли у 1994 р. у дослідженні Інституту соціології було поставлене запитання про те, які нові можливості, що виникли на той час, найбільш важливі для людей, з'ясувалося, що майже 40% взагалі не бачило жодних цінних для себе можливостей, а можливість відчувати себе вільною людиною визнали важливою для себе лише 17,8% опитаних. Зниження цінності суспільства відбувалося досить швидко, що сприяло зростанню відчуття руйнування нормального життя на індивідуальному рівні. Водночас мірою стабілізації суспільної ситуації в соціумі намітився певний поворот до цінності особистості, який триває і зараз.

Складність ситуації полягає в тому, що на рівні соціуму зміна ціннісного вектору не підтримується однозначно. Суспільство переживає затяжний період кризи у всіх сферах, а, отже, про чіткі орієнтири не йдеться. Тривале перебування в зоні якщо не ціннісного конфлікту, то ціннісної невизначеності, з одного боку, ускладнює процеси самоідентифікації, як для суспільства в цілому, так і для кожної окремої людини, з іншого ж, життєві

практики і взаємодії не можуть відбуватися в ціннісному вакуумі. На рівні індивіда головною рушійною силою продовжує залишатися прагнення соціальної значимості. Оскільки на рівні суспільства орієнтири чітко не задані, побачити зміни ціннісного вектора можна через дослідження латентних чинників, звертаючись до того, які орієнтири бажаного життя характерні для загалу і як вони пов'язані з ціннісними пріоритетами.

Щоб зрозуміти, які культурні та цивілізаційні тренди ми спостерігаємо в нашій країні, їх треба дослідити не лише через декларації та формальні інституційні приписи (законодавчі рішення), а й через систему актуальних практик. Саме в них людина напівсвідомо демонструє свої ціннісні орієнтири, саме вони змінюються набагато повільніше, ніж згадані законодавчі рішення. За допомогою такого підходу можна через мікрорівень соціальної реальності (звичні, напіввідрефлексовані практики) побачити макросоціальні цивілізаційні, культурні тренди.

Складність виокремлення ціннісних орієнтирів пов'язана з тим, що переважна більшість населення фактично переживає реальну скруту, що і відбивається у масовій свідомості. Зокрема наразі 93,8% опитаних зазначають, що в країні не забезпечується належний рівень життя громадян і практично половина (48,8%) вважають, що терпіти таке тяжке становище вже неможливо. На тлі такої соціальної ситуації реальні життєві орієнтири пов'язані радше з прагненням вижити у складних умовах. Проте в соціальних уявленнях завжди присутні ідеальні орієнтири, які дають можливість побачити очікування людей щодо життя в довгостроковій перспективі. Тому певне уявлення про ціннісні вектори можна отримати, через дослідження образу бажаного життя.

Образ вимріяного життя утворюється зі складного переплетення ситуативних оцінок і загальних цінностей, переживань депривацій і уявлень про можливості, усві-

домлених бажань і несвідомих орієнтирів, які втілюються в найбільш узагальнені оцінкові конструкти, зокрема “погане—добре”, “необхідне—зайве” тощо. Він виступає певним орієнтиром, який скеровує конкретну поведінку пересічної людини.

Водночас соціальні уявлення про “бажане життя” стають компонентами масової свідомості й у такий спосіб впливають на перебіг загальних трансформаційних процесів. Зауважимо, що перебудова соціальної реальності відбувається не тільки внаслідок прийняття необхідних рішень на рівні законодавчої та виконавчої влади. Ці рішення в ліпшому разі лише відкривають нові можливості діяльності, але не спричиняють особистісної діяльності як такої. Щоб реально змінити свою поведінку, люди мають відчутти власну зацікавленість, тобто визначити, чи відповідає той чи інший крок їхнім життєвим орієнтирам. Тільки, коли у масовій свідомості укорінюються *типові соціальні уявлення* про те, яким має бути життя, поворот соціальної активності в бік перетворень стає *масовим*.

Якою найпоширенішою в українському суспільстві сьогодні є модель ідеального життя? Одразу зазначимо, що її побудова пов’язана з тим, що суттєвою ознакою суспільних трансформацій є порівняно швидка рецепція населенням нових ціннісних зразків, передусім стосовно споживання, стандартів життя тощо. Сьогодні відкрите суспільство К. Поппера перетворюється на “надвідкрите”, соціальний простір водночас універсалізується і фрагментується, об’єднує людей, розсіяних по світу, але пов’язаних єдиним інформаційним простором, новими засобами комунікації.

Водночас, коли ми намагаємося відслідкувати зміни векторів, важливими стають не лише просторові, а й часові координати. Пострадянська доба не пропонує ідеалу світлого комуністичного майбутнього, тому образ бажаного

життя розташовується на соціально-просторових координатах, а не в соціальному часі. Така модель, своєю чергою, існує в різних модифікаціях, репрезентуючи орієнтації, ґрунтовані на порівнянні з реальним або уявним оточенням, а також орієнтації, що не містять порівняльного компонента і є суто екстернальними орієнтаціями на кшталт “чому бути, того не минути”. Порівняльні моделі зрівняльного типу репрезентують установку на належність до більшості, моделі унікального типу – індивідуалістські орієнтації, а поширеність серед загалу орієнтацій на цивілізовану модель життя відбиває уявлення респондентів про те, яких суспільних змін вони насамперед прагнуть.

Якщо проаналізувати динаміку зразків-орієнтирів бажаного життя, які відбивають уявлення людей про те, як би вони хотіли жити за власними смаками, можна побачити, що від початку нульових, коли це питання було поставлене в моніторингу Інститут соціології НАН України вперше, у масовій свідомості переважала орієнтація на європейську модель життя. «Жити так, як живуть люди в сучасних, культурних, цивілізованих країнах» сьогодні прагне майже половина опитаних (49,7%), біля 30% обирають як бажаний орієнтир індивідуалістські орієнтації, тобто воліють «жити на власний розсуд» та «жити краще за інших», натомість частка тих, хто орієнтований на модель зрівняльного типу і хотів би «жити не гірше за інших», поступово спадає і становить наразі 15% (Табл. 1).

Як бачимо, у масовій свідомості цивілізаційний вектор є найбільш виразним. Але сам по собі такий вибір не дає уявлення про те, які саме ціннісні орієнтири пов'язані з бажанням жити у сучасній цивілізованій країні. Якщо орієнтуватися на те, що головне спрямування ціннісного вектору пов'язано для людини з її соціальною значимістю, можна побачити, що найбільше задоволені своїм соціаль-

Таблиця 1

Як би Ви хотіли жити? (%)

Моделі життя	2003	2013	2016
Жити не гірше від інших	23,4	21,0	14,9
Жити на власний розсуд	13,6	15,7	18,0
<i>Хотів би жити так, як живуть люди в сучасних культурних, цивілізованих країнах</i>	46,4	46,2	49,7
Жити краще за інших	5,6	9,6	11,9
Вважаю, що життя людини визначається не її уподобаннями, а власною долею	7,3	3,4	2,8
Важко відповісти	3,7	4,1	3,6

ним становищем представники груп, орієнтовані на індивідуалістичні моделі, а найменше ті, хто орієнтований на зрівняльну модель (Див. Рис. 5).

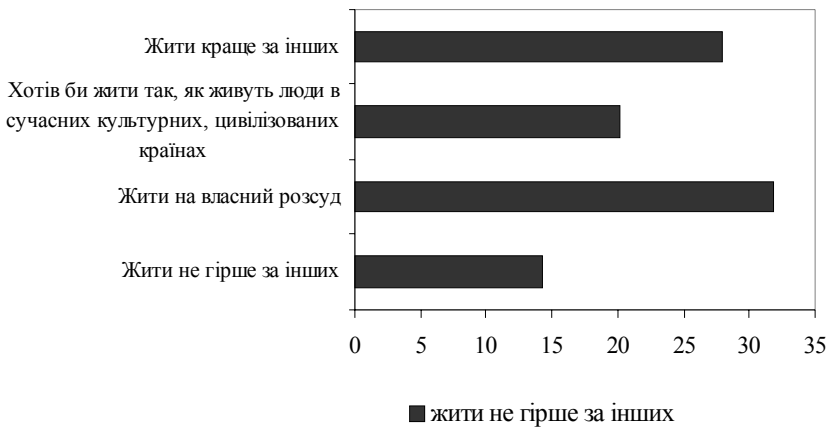
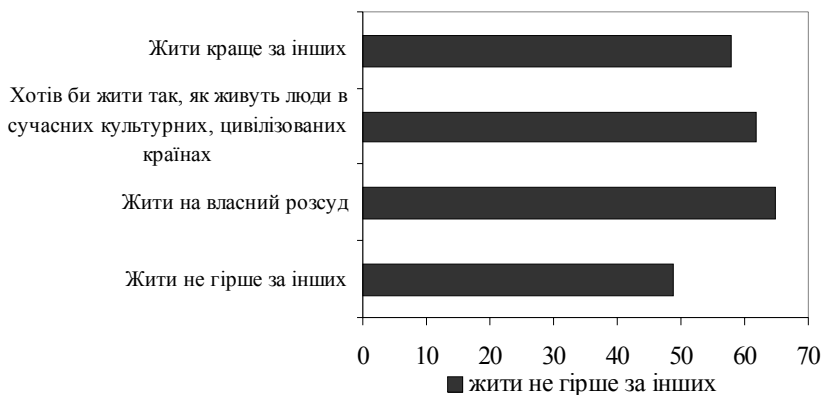

Рис. 5. Частка задоволених своїм соціальним становищем у групах, орієнтованих на різні моделі бажаного життя (%)

Досить важливим є те, що з вибором моделі життя доволі виразно пов'язана громадянська ідентичність (Див. Рис. 6). Як бачимо, найнижча вона в групі тих, хто хоче жити не гірше за інших.

Рис. 6. Частка тих, хто вважає себе громадянином України у групах, орієнтованих на різні моделі бажаного життя (%)

Зазначені залежності одразу дають змогу припустити, що латентні зміни у цивілізаційному виборі пов'язані зі зростанням цінності особистості і характерні саме для громадянського ядра з виразною національною ідентичністю. Проте прямо визначити ціннісний напрям зазначеного вектору на основі цих даних неможливо. Щоб зрозуміти, які зміни відбуваються в цій царині, порівняємо особливості ціннісних орієнтацій групи тих, хто орієнтований на сучасну цивілізовану модель життя з тими, хто є прихильником зрівняльної орієнтації, яка тягнє до ціннісних орієнтирів рівності, характерних для попереднього етапу розвитку українського суспільства.

Зіставлення орієнтацій одразу демонструє відмінності між представниками груп щодо важливості цінностей демократичного суспільства (Див. Рис. 7).

Рис. 7. Ставлення прихильників різних моделей бажаного життя до демократії

Зафіксовані розбіжності мають статистично значимий характер і дають певне уявлення про різницю ціннісних пріоритетів досліджуваних груп. Для переважної більшості тих, хто обирає в якості бажаної моделі сучасні цивілізовані країни, це пов'язано з демократичним устроєм і правами людини. Причому цей устрій вважається таким, за яким у суспільстві будуть відображені інтереси всіх соціальних груп. Для тих, хто орієнтований на зрівняльну модель, тип соціального устрою є не надто важливим, оскільки вони відчують незахищеність і неможливість протистояти утискам власних прав з боку влади.

У просторовому контексті ціннісний вектор для групи тих, що хотів би жити як люди в цивілізованих країнах, тісніше пов'язаний з європейськими орієнтаціями. Серед представників цієї групи вважають що їм близькі цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи 35,5%, в той час, як у групі зрівняльної орієнтації таких

28,7%. Водночас, слід зазначити, що наразі це лише певна тенденція, яка свідчить, про зміни ціннісного вектора, але не вказує, що вони вже відбулися, оскільки в обох порівнюваних групах більшою є частка тих, хто орієнтований на цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн.

Загалом, відмінності в орієнтаціях на західноєвропейські країни простежується у представників зазначених груп і у відповідях на інші запитання. Так, відповідаючи на питання про те, чи скористалися б вони можливостями, які виникнуть, якщо для громадян України буде запроваджено безвізовий режим до країн ЄС, зазначили, що планують цим скористатися 45,3% представників групи зрівняльних орієнтацій і майже 60% групи, орієнтованої на сучасні цивілізовані країни. Аналогічні відмінності спостерігаються і стосовно оцінки вступу України до Євросоюзу.

Зважаючи на те, що нас цікавлять загальні трансформаційні тренди, можна вважати, що поворот ціннісного вектора дійсно відбувається, за умови збереження розбіжностей між групами в ціннісних пріоритетах протягом тривалого часу. Якщо зіставити ціннісні пріоритети аналізованих груп у 2003 р. і 2016 р., можна побачити, що за певними характеристиками фіксуються сталі відмінності (Табл. 2)

Загалом, пропонований у дослідженні перелік складається з 20-и цінностей, включаючи «міцне здоров'я», «міцну сім'ю», «благополуччя дітей» та ін. Проте відмінності між групами фіксуються, причому фіксуються стало, лише за групою ознак. Проте всі вони торкаються саме цінностей ринкової цивілізації, зокрема в якості головного модусу соціальної значимості виступає багатство. Характерно, що поступово у групі орієнтованих на зрівняльну модель життя, цінність цієї позиції зменшується, що очевидно пов'язано із зменшенням самої

Таблиця 2

Порівняльна оцінка цінностей,
які вважаються «дуже важливими» (%)

Цінності	2003		2016	
	Жити не гірше за інших	Жити так, як живуть люди в сучасних, цивілізованих країнах	Жити не гірше за інших	Жити так, як живуть люди в сучасних, цивілізованих країнах
Державна незалежність країни	37,4	46,6	39,2	49,3
Суспільне визнання	38,3	47,7	29,1	38,0
Матеріальний добробут	71,0	76,3	57,6	70,0
Можливість підприємницької ініціативи	11,6	22,4	21,6	31,0
Демократичний розвиток країни	26,5	33,8	31,3	38,3
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	15,4	22,6	22,3	30,6
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	21,1	32,0	23,9	37,4
Підвищення освітнього рівня	32,3	53,5	27,5	42,0
Розширення культурного кругозору	20,9	29,9	24,5	32,6
Цікава робота	45,0	63,9	37,5	52,5

цієї групи, яка охоплює тепер людей з більш виразною ціннісною орієнтацією. Серед інструментальних цінностей відчутно акцентується важливість цінностей демократії, а також цінностей індивідуальної самореалізації.

Така картина засвідчує, що на рівні життєвих орієнтацій і практик цивілізаційні орієнтації пов'язані з налаштованістю на ринкову цивілізацію з акцентом на цінностях свободи, права та індивідуальної самореалізації. Водночас поки що залишається неясним, наскільки ці орієнтації стають реальними регуляторами поведінки.

3. НЕСТАБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

У традиційному і найпоширенішому сенсі під соціальною структурою суспільства розуміють класову, групову і професійну конфігурацію. Численні дослідження, у т. ч. порівняльні, виконані фахівцями Національної академії наук України, виявили і зафіксували її домінуючі тренди й динаміку. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України найбільш виразно змінність класової структури зайнятого населення впродовж років Незалежності унаочнилась із появою й поступовому зростанні класів власників/роботодавців і самозайнятих. Частка зайнятих у державному секторі в 2016 р. у порівнянні з 1994 р. (51%) скоротилася у 2.5 рази, склавши 19 %, натомість, у шість разів більше стало працівників приватного сектору – 37%, тоді як у 1994 р. частка працюючих у приватному секторі нараховувала 6%. Утім, формалізована у законах система трудових відносин змінювалась не так швидко, що призводило до консервації легальної економічної активності, фактично вимушеного переведення частини її в «сіру» (тіньову) сферу господарської діяльності.

Суттєвою була динаміка серед найманих працівників: робітничий клас зменшився кількісно і змінився структурно – відбулося зменшення частки індустріальних і сільськогосподарських робітників, водночас збільшилась частка робітників рутинної нефізичної праці, головним чином, у сфері послуг і торгівлі. Повільно, але неухильно, зростав кількісно прошарок населення, який

іменують «середнім класом», змінювалися його галузеві та професійні характеристики. Нестационарність соціальної структури посилювалася підвищеною рухливістю робочої сили: якщо в середині 90-х р. минулого століття 80% відсотків економічно активного населення повідомляло в опитуваннях, що жодного разу не змінювали місця праці, то тепер — це норма поведінки на глибоко диференційованих ринках праці в Україні. У соціальних мережах утворився і функціонує новий ринок праці, ринок *фрілансерів*, на якому пропонують, у більшості, висококваліфіковані послуги у сфері ІТ-технологій.

Класова структура країн з розвинутою демократією і ринковою економікою є, переважно, структурою «суспільств середнього класу»: за об'єктивними ознаками цей клас становить дві третини населення, є внутрішньо неоднорідним, а внаслідок інноваційних технологічних змін виробництва і комунікацій в середині нього утворюються нові розмежування. Україна та інші постсоціалістичні країни (відмінності існують, проте не принципові) вже не є «суспільствами робітничого класу» (частка підприємців-власників складає біля 10%), але структура їхньої економіки, а відтак і структура населення, ще не відповідають сучасному постіндустріальному стандарту випуску товарів, розповсюдженню інформації та доступу до неї, наданню послуг. Між тим невисокий за темпом тренд має незаперечний напрям — до західноєвропейської моделі класової та професійної структури соціуму.

Водночас, у перспективі цивілізаційного вибору і згідно зі структурним підходом до аналізу суспільних явищ і процесів у соціальній архітектоніці суспільства доцільно розрізняти три рівні: інститути (а), організації (б), класи, групи і категорії населення (в). При цьому рівні перебувають між собою в складних відносинах субординації, координації та залежності. Умови і механізми відтворення кожного з рівнів завжди мали різну

природу, спрямованість, коротко- і довгострокові ефекти, а їхній сумарний вплив лише почасти піддавався оптимізації та передбаченню. Ось чому нестабільність соціальної структури є швидше правилом, ніж винятком. Проте в сучасних умовах вона набула незвичайної порівняно з недавнім минулим властивості: їй притаманна *динамічна нестационарність*.

4. ДИГІТАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ

Сьогодні світ вступив в якісно нову еру цивілізаційного розвитку. І саме розповсюдження інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) виступає техніко-технологічним підґрунтям сучасних цивілізаційних процесів, які якісно відрізняються від попередніх етапів світового розвитку. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво перетворює і життя кожної окремої людини, розширюючи інформаційні, комунікаційні, поведінкові можливості для будь-якого користувача незалежно від місця перебування, матеріального стану, освітніх або вікових характеристик.

За свідченням Б. Сану, Директора Бюро розвитку електрозв'язку Міжнародного телекомунікаційного союзу *“За останні 15 років революція у сфері ІКТ привела до безпрецедентного глобального розвитку. Технологічний прогрес, розгортання інфраструктури і зниження цін обумовили стрімке зростання доступу і підключення мільярдів людей по всьому світу до ІКТ. У 2015 році в світі налічувалося більш ніж 7 мільярдів абонентів мобільного стільникового зв'язку по всьому світу, у порівнянні з менш ніж 1 мільярдом у 2000 році. 3,2 мільярди людей використовують Інтернет, з яких 2 млрд – із високорозвинутих країн. ІКТ буде грати ще більш значущу роль у майбутньому порядку денному розвитку після 2015 року, спрямованому на досягнення цілей сталого розвитку, оскільки світ рухається все швидше і швидше в напрямку цифрового суспільства. Наша місія полягає у створенні по-справжньому інклюзивного інформаційного суспільства для всіх, забезпечуючи високоякісні дані та статистику для оцінки і зіставленні прогресу”*[1].

Дигіталізація суспільства сьогодні виступає одним із провідних чинників цивілізаційного виміру суспільного розвитку – стратегічним показником потенціалу держави, інструментом активізації суспільного розвитку. Це обумовлює важливість відстеження стану та перспектив дигіталізації українського суспільства, динаміки долучення до інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в Україні.

Результати більш ніж десятирічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ з питань процесів дигіталізації в Україні, що проводяться нами, починаючи з 2002 р., демонструють стабільно-позитивну динаміку розвитку ІКТ в Україні.

Аналіз *рівня комп'ютерної грамотності* дорослого населення України у 2016 р. засвідчує, що 75,4% українських громадян уміють користуватися комп'ютером. При цьому майже третина респондентів зазначають, що “постійно використовують в роботі” комп'ютер (Табл. 1).

Розглядаючи *поселенські характеристики* респондентів, які володіють комп'ютером, слід зазначити, що кількість тих українців, які “вміють працювати на комп'ютері, іноді користуюсь” приблизно однакова в усіх поселенських групах – “Київ” (35%), “Велике місто” (49,9%), “Невелике місто”(39,4%), “Село”(42,5%). По всій країні зростає кількість користувачів, які “постійно використовують в роботі” – “Київ” (52,9%), “Велике місто” (29,4%), “Невелике місто”(36%), “Село”(26%). Проте треба зазначити, що більшість громадян, які зазначили що “не вміють і ніколи не користуюся” комп'ютером мешкають в сільській місцевості (31,1%), найменше таких у столиці (12,1%).

Навички користування комп'ютером залежать від *освітніх показників* респондентів, а також від *вікових характеристик*. Однак треба наголосити, що кількість українців, які “вміють працювати на комп'ютері, іноді

Таблиця 1
Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи вмієте Ви користуватися комп’ютером?” (%)

<i>Варіанти відповідей:</i>	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016
Не вмію і ніколи не користуюсь	79,8	74,6	70,6	64,8	56,7	54,7	45,5	43,8	34,6	24,6
Вмію працювати на комп’ютері, іноді користуюсь	13,3	17,8	21,0	25,2	28,3	29,5	34,2	35,8	40,7	42,6
Вмію і постійно використовую в роботі	4,4	6,3	6,8	9,0	13,8	15,2	19,6	19,2	23,8	32,5
Інше	2,1	1,2	1,6	0,9	1,0	0,7	0,4	0,8	0,6	0,3
Не відповіли	0,4	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,3	0,3	0,4	-

користуюсь” та “постійно використовують в роботі” сьогодні досить висока в усіх освітніх та вікових групах. Так, на своє вміння користуватися комп’ютером вказують: 38,3% українців з неповною та повною вищою освітою (53,2% постійно використовують комп’ютер у своїй роботі); 49,4% українців з середньою спеціальною освітою (19,8% постійно використовують комп’ютер); 35,6% респондентів з початковою, неповною середньою освітою (19,5% постійно використовують комп’ютер). За віковими ознаками – “вміють працювати на комп’ютері, іноді користуюсь” 19% у віці понад 65 років; 36,1% у віці 56-65 років; близько 50% у віці від 26 до 55 років та 40,2% у віці від 18 до 25 років. Найбільший відсоток українців, які “постійно використовують в роботі” комп’ютер серед молоді у віці до 25 років (56,8%).

Показник рівня комп’ютерної грамотності практично не має *регіональних* відмінностей. Близько 70% респондентів у всіх регіонах країни означили своє вміння володіти комп’ютером. Водночас треба зауважити, що західний регіон виявив найбільшу кількість респондентів, які вказали, що “не вмію і ніколи не користуюсь” комп’ютером – 28,6%; у центральному регіоні – 24,7%, у східному – 23,3%, у південному – 20,2%.

Про свої плани щодо придбання комп’ютера найближчим часом вказують лише близько 5% респондентів. При цьому менше чверті українців (23%) зазначають, що вони не мають такої потреби. Решта респондентів або вже має комп’ютер, або не має можливості його придбати (Табл. 2).

Зауважимо, що найбільша кількість респондентів, які вказали, що не мають можливості придбати комп’ютер, проживають у сільській місцевості (18,8%). Разом з тим, саме в цій групі і найбільша кількість тих респондентів, які планують придбати комп’ютер найближчим часом (6%). Вже мають комп’ютер – 65,9% мешканців Києва,

Таблиця 2

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
“Чи плануєте Ви найближчим часом придбати
для себе (для Вашої сім’ї) комп’ютер?” (%)**

<i>Варіанти відповідей:</i>	2005	2006	2008	2010	2012	2014
Так, планую	11,1	12,7	14,5	10,5	7,6	4,9
Ні (вже маю)	12,7	16,2	27,8	34,2	43,2	54,4
Ні (немає потреби)	29,4	35,6	29,7	29,9	26,4	23,0
Ні (не маю можливості)	41,3	28,2	21,3	20,6	18,5	14,0
Важко сказати	5,3	7,1	6,2	4,5	3,8	3,4
Не відповіли	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,3

62,5% жителів великих міст, 54,8% мешканців невеликих містечок та 44,7% мешканців сільської місцевості.

Дигітальна активність пов’язана й з користуванням *мобільним зв’язком*. Результати дослідження засвідчують, що переважна більшість дорослого населення України (87,6%) користаються мобільними телефонами (Табл. 3).

Таблиця 3

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
“Чи плануєте Ви найближчим часом стати
абонентом мобільного зв’язку?” (%)**

<i>Варіанти відповідей:</i>	2005	2006	2008	2010	2012	2014
Так, планую	11,6	9,1	6,9	3,9	2,8	2,3
Ні (вже маю)	25,5	48,1	67,2	76,7	80,2	87,6
Ні (немає потреби)	29,0	25,5	15,9	13,8	12,1	7,3
Ні (немає можливості)	33,6	16,9	9,4	4,9	4,2	2,4
Не відповіли	0,3	0,6	0,8	0,7	0,7	0,4

Треба зазначити, що кількість користувачів мобільними телефонами є досить високою в усіх поселенських групах – “Київ” (86,5%), “Велике місто” (92,3%), “Невелике місто”(88,9%), “Село”(83,2%). Разом з тим,

найбільша кількість тих респондентів, які планують стати абонентом мобільного зв'язку найближчим часом (4,1%) та тих респондентів, які вказують, що не мають такої можливості (3.9%) проживають в сільській місцевості.

Отже, можна зауважити, що сучасні українці демонструють досить високий рівень володіння комп'ютером та користування мобільним зв'язком. Проте найбільш вразливою групою і сьогодні залишаються мешканці сільської місцевості.

Моніторинг ситуації щодо *користування Інтернетом* в українському суспільстві демонструє невпинне й динамічне зростання кількості українських користувачів Всесвітньої мережі та неухильне зменшення групи тих респондентів, які зазначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом (Див. Рис.1).

За результатами дослідження 2016 р. користувачами Всесвітньої мережі визнали себе близько 72,2% респондентів. Революційними для “інтернетизації” країни, коли відбулися вагомі кількісні та якісні зрушення цих процесів, стали 2006 та 2013 рр. Група українських користувачів стала стрімко зростати починаючи з 2006 р. Тоді ж почали відбуватися певні зрушення в суспільній свідомості українців щодо сприйняття Інтернету як необхідної умови їх якісного існування та функціонування в сучасному світі [2]. Про позитивні зрушення інформатизаційної свідомості українців наочно свідчить і поступове та динамічне зменшення кількості українців, які зазначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом. У 2013 р. ця група перестала бути найбільш чисельною серед українців. За результатами опитування 2013 р., групу склали переважно особи літнього віку (середній вік респондентів цієї групи – близько 57 років), особи, які мешкають у селі (62,6%) та особи, які мають початкову або неповну середню освіту (75,8%). Сьогодні ці показники значно скоротилися,

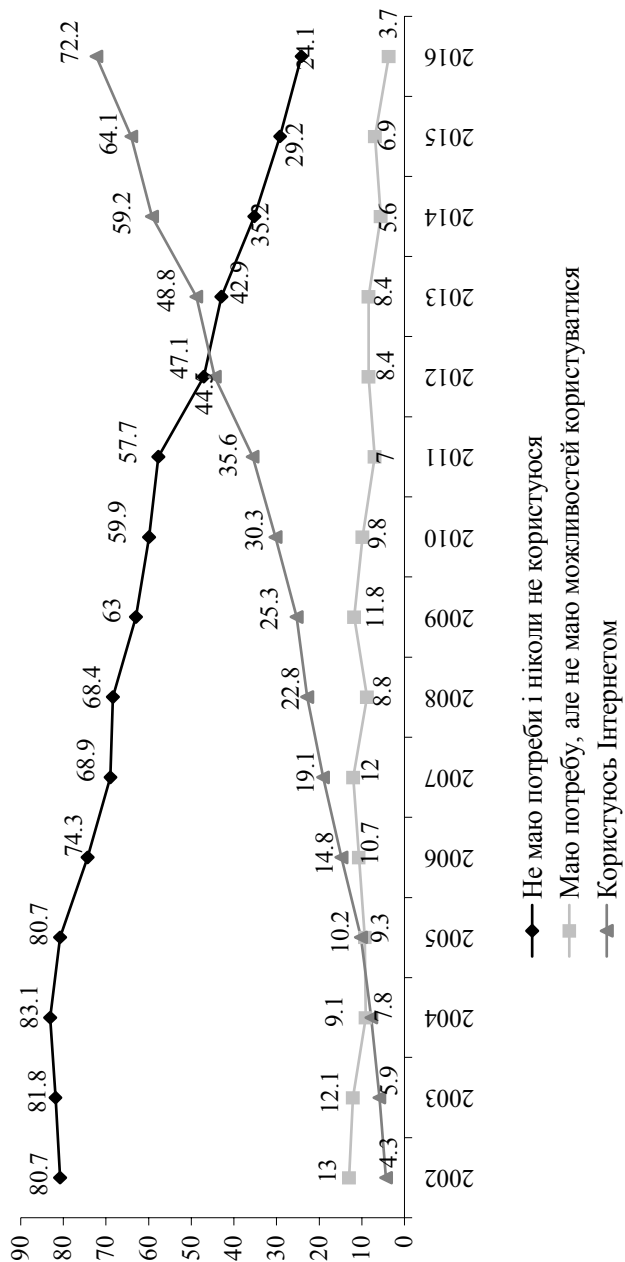

Рис. 1 Динаміка розподілу відповідей на запитання: “Чи користуєтесь Ви Інтернетом?” (%)

проте означені групи населення і зараз продовжують залишатися найбільш вразливими верствами населення, акумулюючи дигітальну нерівність у країні. Так, у 2016 р. мешканці сільської місцевості продовжують залишатися найбільш чисельною групою серед тих респондентів, які відзначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом. Хоча порівняно з 2013 р. кількість таких респондентів у 2016 р. зменшилася більш ніж удвічі до 30,4% (серед киян – 11,4%, серед мешканців великих міст – 20,3%, серед мешканців невеликих міст – 24%). Схоже співвідношення зберігається і для респондентів за освітніми та віковими характеристиками. У 2016 р. 8,8% українців з неповною та повною вищою освітою вказали, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом; 29,4% опитуваних з середньою спеціальною освітою; 43,7% респондентів з початковою, неповною середньою освітою. За віковими ознаками – “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом 78,4% у віці понад 65 років; 45,7% у віці 56-65 років; близько 17% у віці 46-55 років; 8,3% у віці від 36 до 45 років; 5% у віці 26-35 років та 1,3% у віці від 18 до 25 років. Проте треба наголосити, що кількість українців, які не визнають Інтернет як вагомий технічний інструмент сучасного цивільного буття, неухильно зменшується в усіх вікових групах. Причому ці тенденції значно посилились протягом останніх двох-трьох років.

За результатами моніторингу сьогодні активно користуються Інтернетом як молодь, так і особи середнього віку, зростає кількість користувачів у групі літніх українців, що долучаються до переваг Всесвітньої мережі (Див. Рис. 2).

Аналіз характеристик інтернет-користування за типом поселення засвідчує, що великі міста вже давно перестали бути єдиними осередками користувачів Інтернету в Україні. Дослідження фіксує неспинне зростання кіль-

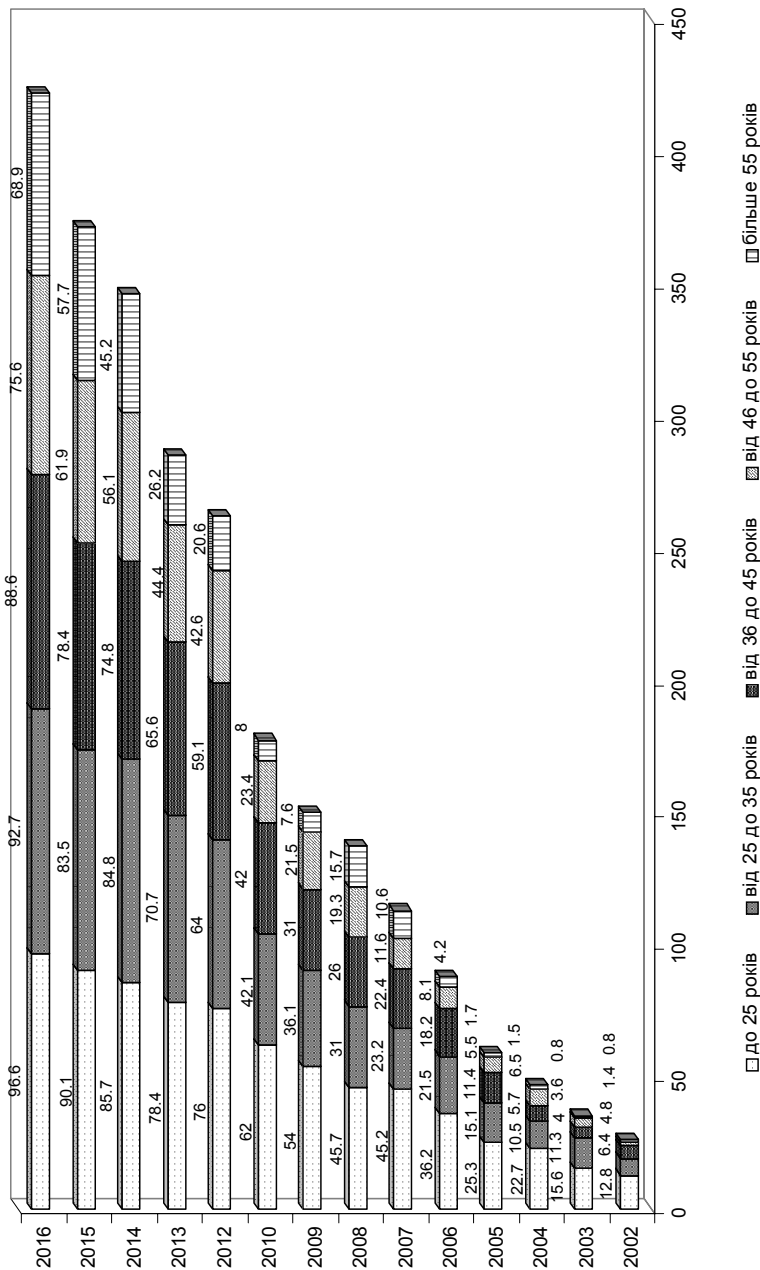

Рис. 2 Користувачі Інтернету в різних вікових групах (%)

кості користувачів Інтернету як у маленьких містах, так і у сільській місцевості (Див. Рис. 3).

Неважко помітити, що впродовж останніх років “Невелике місто” та “Село” продовжують активно нарощувати кількість користувачів Інтернету. Водночас ріст кількості користувачів мережі в мегаполісі та у великих містах України демонструє певне вповільнення цього процесу. Максимальне зростання кількості користувачів Інтернету порівняно з попереднім роком у Києві було зафіксовано 2005 р., а у великих містах – 2012 р. Для мешканців сільської місцевості такий якісний стрибок збільшення користувачів було зафіксовано в 2014 р., коли більше 45% мешканців села стали користувачами мережі, значно (на 19%) перевищивши показник попереднього року (26,9% у 2013 р.). У 2016 р. “Село” продовжує демонструвати найбільш потужне нарощування кількості Інтернет-користувачів порівняно з іншими типами поселення.

Дослідження *регіональних особливостей* долучення громадян України до Всесвітньої мережі Інтернет засвідчує неухильне зростання кількості користувачів у всіх регіонах. Найменша кількість користувачів мережі Інтернет сьогодні фіксується в західному регіоні. Проте треба зазначити, що саме цей регіон здійснив найбільший стрибок у нарощуванні Інтернет-користування протягом останнього року, збільшивши кількість користувачів в регіоні з 56,1% у 2015 р. до 69% у 2016 р. (Див. Рис. 4).

Долучення до дигітальних цивілізаційних процесів демонструють і тенденції збільшення *інтенсивності користування засобами інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ)* порівняно з іншими послугами зв'язку (Табл. 4).

Розглядаючи поселенські відмінності, слід зауважити, що інтенсивність користування мобільним телефоном порівняно зі звичайним (стаціонарним) телефоном у селі

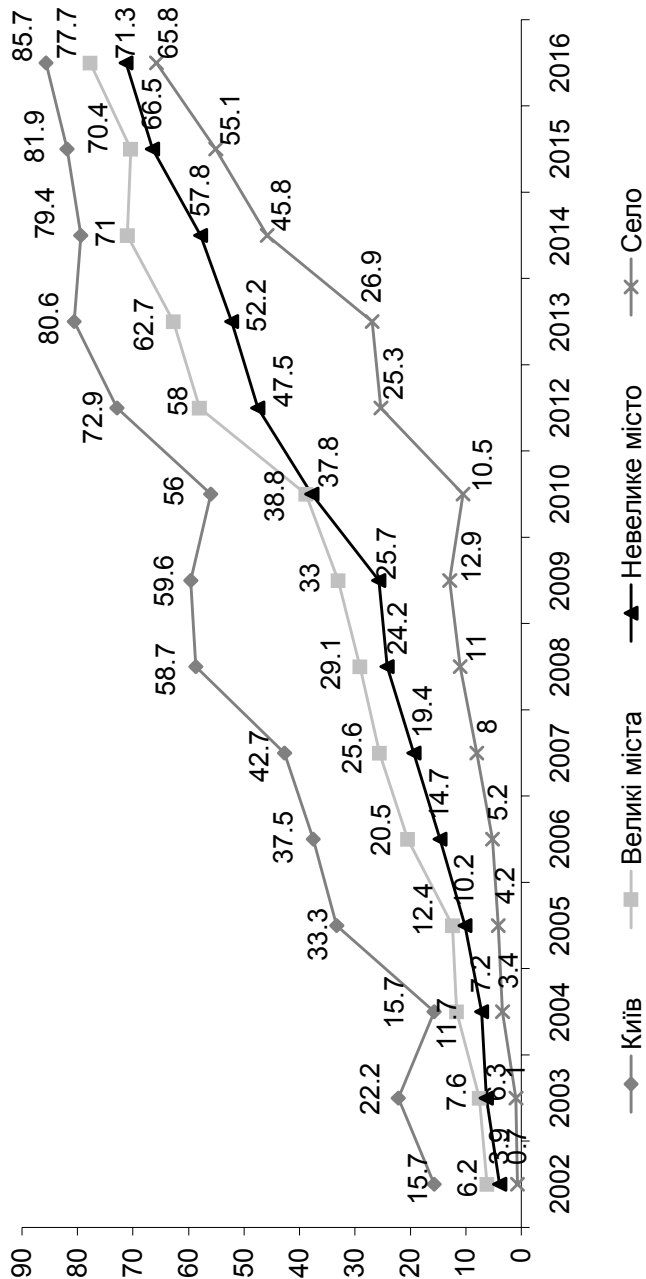

Рис. 3 Користувачі Інтернету в різних типах поселення (%)

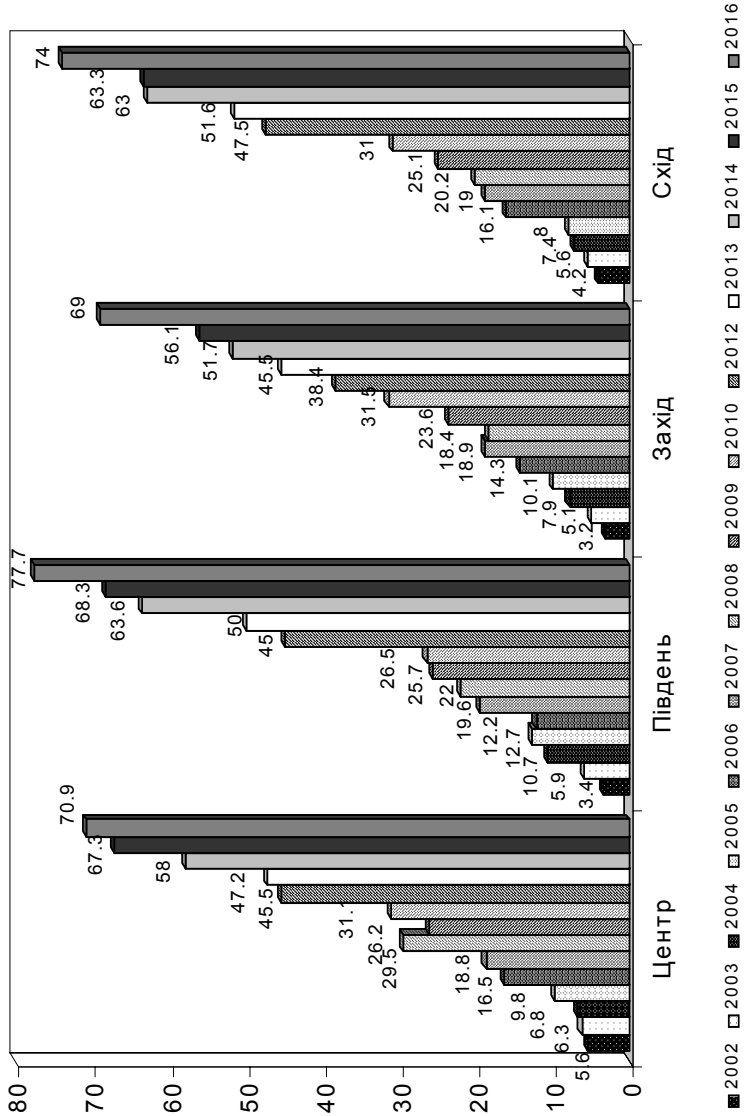

Рис. 4 Користувачі Інтернету у різних регіонах України (%)

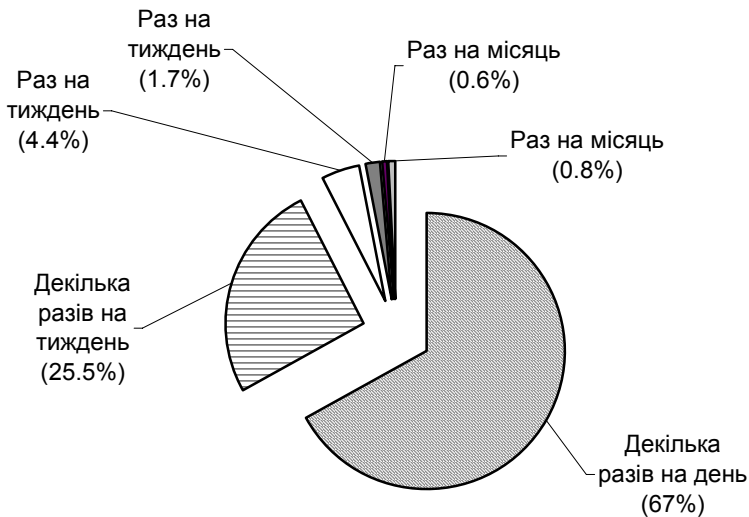
Таблиця 4

Динаміка розподілу відповідей на запитання:
 “Якими послугами зв’язку Ви користувалися за останні 30 днів?” (%)

Варіанти:	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014
Отримував газети	50.8	56.4	44.7	51.0	42.8	32.4	32.4	24.8
Отримував журнали	6.6	10.1	6.1	8.4	8.1	6.3	5.8	4.3
Пересилав чи отримував гроші	5.0	8.2	6.1	7.3	6.4	4.9	6.0	5.8
Пересилав чи отримував посилки і бандеролі	2.5	2.7	2.9	2.9	4.1	3.2	4.7	3.4
Пересилав чи отримував листи і листівки	25.1	18.8	17.5	13.3	10.5	6.0	5.4	2.2
Пересилав чи отримував телеграми	4.1	3.6	2.4	1.3	1.5	0.7	0.4	0.6
Телефоном звичайним	64.3	69.1	65.0	64.0	60.3	58.6	51.1	34.2
Телефоном мобільним	5.6	15.3	29.0	47.9	68.5	78.9	82.3	86.7
Факсом	2.4	2.8	2.8	3.9	5.7	4.6	4.2	2.9
Електронною поштою (E-mail)	2.2	2.9	3.2	5.4	9.8	13.4	19.8	22.5
Інтернетом	2.6	4.4	4.8	8.0	13.5	21.4	35.3	37.4
Не відповіли	4.8	2.5	4.7	1.9	3.5	2.9	1.9	1.3

значно перевищує співвідношення цих показників в інших поселенських групах – 85,2% та 33,5% відповідно. У мегаполісі, наприклад, зазначають, що користуються мобільним телефоном 94,4% і звичайним телефоном 61,6% респондентів. Така ситуація демонструє перспективну можливість (за певних обставин – цінових, технічних тощо) долучення сільських мешканців до ІКТ за допомогою сучасних мобільних пристроїв.

Переважає кількість українських користувачів зазначають, що користуються Інтернетом щодня або декілька разів на тиждень. Така *інтенсивність користування* мережею дозволяє збільшувати якість всебічного використання Інтернету, використовуючи його можливості у різних сферах діяльності як держави, влади, суспільства, так і буденному житті пересічних користувачів (Див. Рис. 5).

Рис. 5 Розподіл відповідей на запитання: “Як часто Ви користуєтесь Інтернетом?” серед користувачів (2016, %)

Наголосимо, що така інтенсивність користування Інтернетом є переважною для користувачів усіх соціально-демографічних груп (тип поселення, регіон, вік, освіта) – мережа використовується переважно “кілька разів на день”.

Набуває сталого виміру і характеристика переважних *місць використання Інтернету* в Україні – це абсолютний пріоритет домашнього використання мережі (Див. Рис. 6), притаманний усім соціально-демографічним групам населення України.

ІКТ продовжують збагачуватися новими технічними пристроями. Поява й зріст популярності в суспільстві планшетів, смартфонів, айфонів тощо розширює можливості використання мережі Інтернет, виводячи їх на якісно новий рівень користування. Сьогодні з’являється можливість користування Інтернетом у будь-якому місці з мобільних пристроїв, і українці все активніше починають її використовувати. У 2016 р. більше чверті користувачів (27,1%) зазначили, що користуються Інтернетом з “мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)”.

Зазначені тенденції української дигіталізації дають змогу користувачеві більш якісно, регулярно та пролонговано користуватися можливостями Інтернет-мережі, враховуючи його потреби та інтереси, і мінімізують обмеження та перепони, які виникають, наприклад, при користуванні Інтернетом на робочому місці або в Інтернет-кафе – обмеження часу користування, заборони керівництва, обмеження доступу до певних Інтернет-ресурсів, брак коштів тощо.

Враховуючи зазначені тенденції, треба зауважити, що попри вагомий позитивний динаміку долучення до користування Інтернетом мешканців сільської місцевості, особи літнього віку, особи, які мають початкову або неповну середню освіту і зараз продовжують залишатися

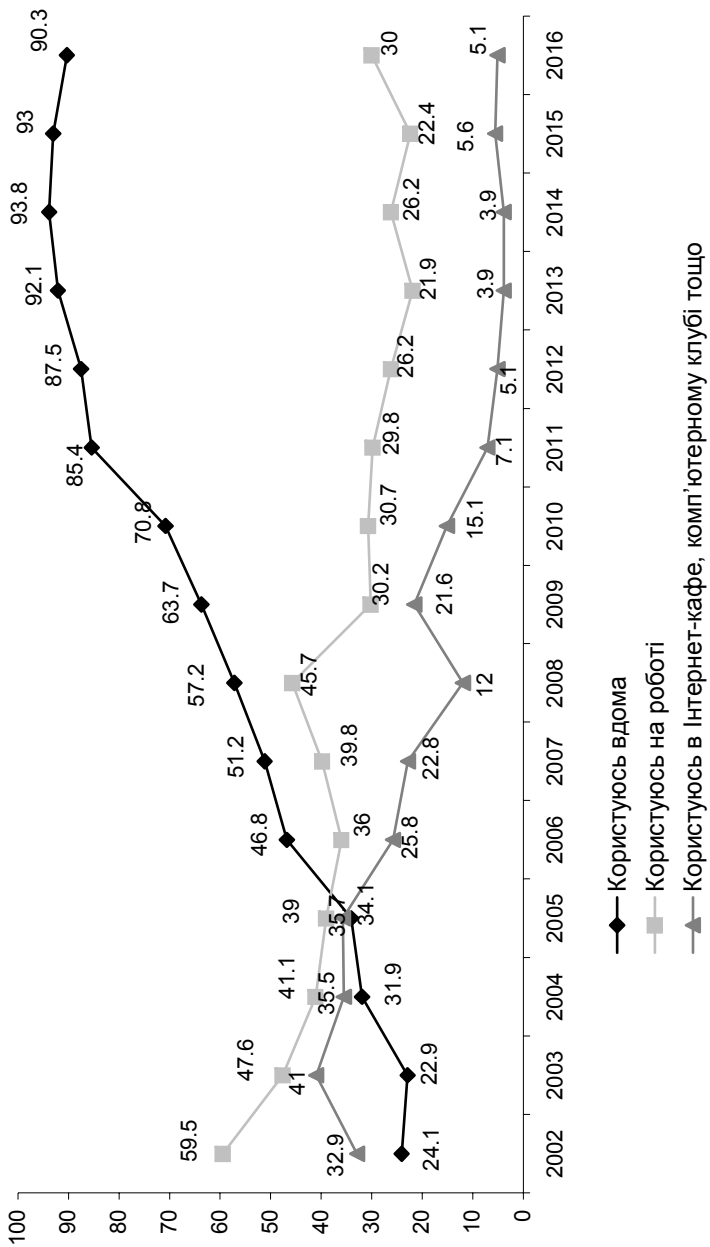

Рис. 6 Місяця користування Інтернетом (%)

найбільш вразливими верствами населення, акумулюючи дигітальну нерівність у країні.

Разом з тим, результати процесів дигіталізації українського суспільства дають змогу засвідчити, що задля ефективного долучення до сучасних цивілізаційних процесів сьогодні акценти дигіталізації переміщується з кількісних показників наявності та динаміки користування Інтернету в країні на інший рівень – рівень якості користування мережею. Розвиток ІКТ сьогодні виходить за рамки вирішення питань виключно ІТ-спеціалістами та технічними структурами. Якісний рівень розвитку ІКТ потребує залучення до подолання дигітальної нерівності все більшого кола фахівців у різних сферах і різних установах поза межами ІТ сектору. Питання якості та доступності використання можливостей мережі сьогодні виходить на перший план та потребує подальшого вирішення питань як на державному, законодавчому, політичному рівні, так і на рівні освітньому, гуманістичному, суспільному.

Література

1. *ICT Facts and Figures The world in 2015 [Electronic resource].* – Mode of access: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2015.pdf>
2. *Бойко Н.* Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі / Наталія Бойко // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2010. – С.356–363.

5. ГУМАНІТАРНІ ЦІННОСТІ: ПОЛІТИЧНІ, ІДЕОЛОГІЧНІ, КУЛЬТУРНІ, КОНФЕСІЙНІ

5.1. Зміни ціннісних пріоритетів українського соціуму

У цивілізаційному вимірі людських спільнот, як визначають його сучасні дослідники [1, 2], суттєвими та обов'язковими є два аспекти: інституціональне регулювання сфер соціального життя й культурна артикуляція світу, тобто інтерпретаційна складова в сприйнятті та поясненні існуючого, наслідуваного й мінливого соціального порядку. На зміни у структурах і зразках функціонування сучасних суспільств, які небезпідставно підпадають сьогодні під дескрипції «множинних модерностей», на прискорення й гальмування їх модернізацій впливає безліч факторів ендогенної і екзогенної властивості. Перші пов'язані зі структурною, інституціональною схильністю, культурними передумовами, що підтримують залежність від попереднього розвитку, другі – з геополітичними, геоекономічними, геокультурними трендами глобального й регіонального характеру. Вагома тут і конкуренція впливових сил усередині окремих суспільств, і непередбачені історичні події.

Фундаментальним інструментом культурної артикуляції світу, її інтерпретаційним орієнтиром є цінності, що слугують смисловим обґрунтуванням культурного виробництва, спрямованості пререференційного людського мислення, що керується образами того, чого варто бажати й що має бути. Цінності, як і більшість культурних

імплікацій, досить міцні конструкції, не піддаються швидкоплинним змінам, становлячи стійкий ментальний ресурс суспільства. Проте, коли йдеться про реалізацію ціннісних пріоритетів, суттєве значення має життєва ситуація, у якій перебувають різні прошарки населення і яка визначає можливості та обмеження щодо задоволення людських потреб та інтересів. Економічний розвиток змінює соціальні умови життя й формує нові практики, сприяючи трансформації базових життєвих цінностей людей, посилює матеріальну, інтелектуальну й соціальну їх незалежність, породжує відчуття захищеності й автономії. У соціальних науках аргументовано встановлено: якщо рівень соціально-економічного розвитку країни вищий, а соціальна нерівність у ній не надто значна й не сягає драматичного рівня, імовірність закріплення гуманітарних цінностей та демократії зростає [3]. Саме ціннісні орієнтації більшості населення задають режим функціонування політичних інститутів, справляючи тиск на еліти й підвищуючи їхню «чутливість». Модернізація, яку можна інтерпретувати як становлення «нового цивілізаційного зразка» [1], формує вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, подальшого людського розвитку, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал. Це жодною мірою не означає безперешкодне просування такого зразка через так звані «антиномії модерну», що не виключають як артикуляцію підвищеної здатності людських суспільств до самотрансформації, так і нові механізми акумулювання багатства й влади, парадокси людської дії, що одночасно розширює обрії автономії й формує масивні структури, які пригнічують індивідуальну свободу.

Згідно з відомою типологією ціннісної ідентифікації Р. Інглгарта, у ментальності населення розвинутих країн поширення «*матеріалістів*», тобто орієнтованих на цін-

ності фізичної та економічної безпеки, є не дуже значним. А частка *«постматеріалістів»*, зацікавлених якістю і комфортом життя, потребами самореалізації, самоекспресії досить велика. Довготривалі спостереження за динамікою таких ціннісних типів в Україні, у рамках моніторингу Інституту соціології НАН України *«Українське суспільство»*, свідчить про їх достатню стабільність зі значним зсувом у бік сугубо *«матеріалістичних»* орієнтацій (60–70%), мінімальною присутністю *«постматеріалістів»* (1–2%), але зі суттєвою наявністю *«змішаного»* ціннісного типу, що комбінує полярні позиції і визначає перспективу розвитку (25–40%). Виразніше особливості й динаміка ціннісної ментальності українського соціуму, траєкторії руху ціннісних пріоритетів можуть бути представлені в термінах *«ціннісних синдромів»*, що вказують на значимість різних груп цінностей [4].

Протягом усього періоду незалежності українське суспільство, як і суспільства в більшості пострадянських країн, залишалося традиційним із домінуючим ціннісним синдромом *«Безпеки»*, пов'язаним зі *здоров'ям, сім'єю, дітьми і добробутом людей*. Показники значимості цих вітальних цінностей коливалися в межах 4,6–4,9 балів за 5-бальною шкалою. Їх реалізація забезпечує насамперед екзистенційну безпеку людських істот, їх індивідуальне й групове виживання в скрутні часи радикальних суспільних перетворень і надзвичайних подій в країні (Див. Рис.1). Зниження об'єктивних можливостей реалізації вітальних цінностей унаслідок погіршення соціально-економічного і соціально-політичного контекстів життя зумовлює зростання їх важливості для більшої частини населення різних соціальних страт. Особливо це помітно під час гострих економічних криз та їхніх наслідків (1994 р., 2009 р.). В умовах системної турбулентності, економічної рецесії, воєнних дій на Донбасі, показник значущі цінностей безпеки залишається досить високим,

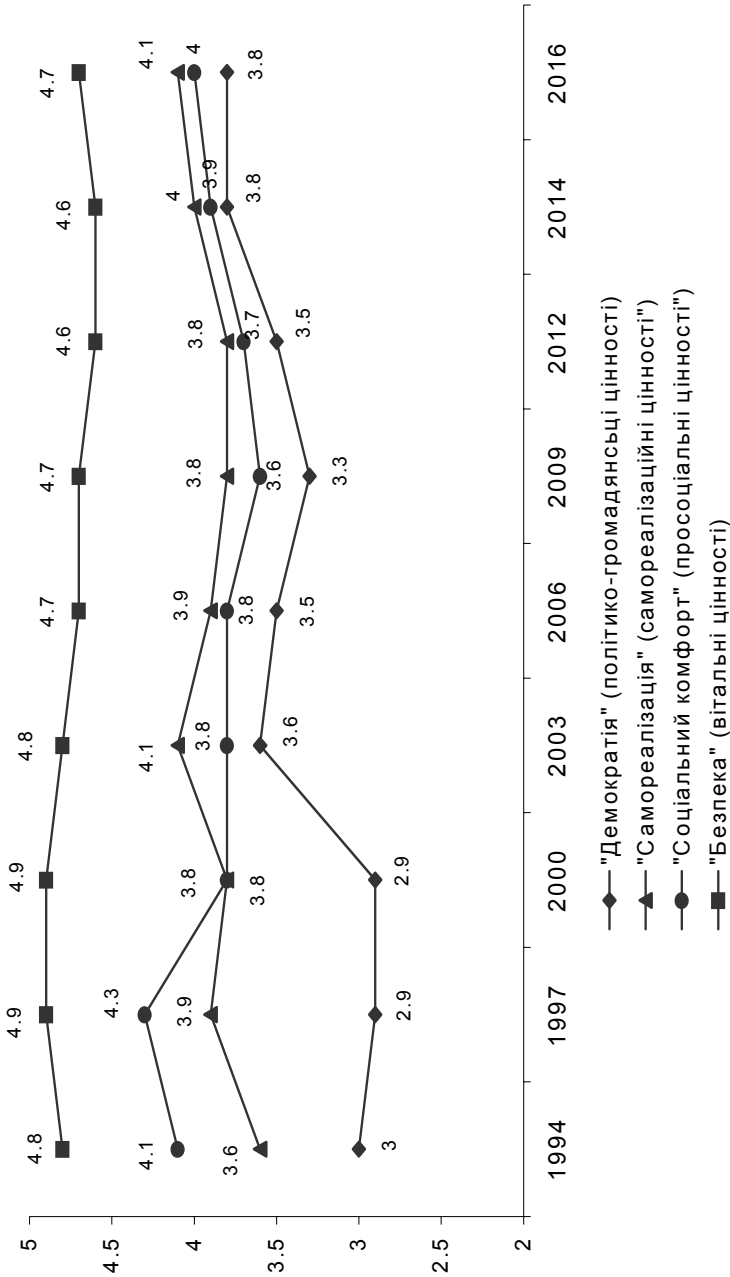

Рис. 1 Динаміка ціннісних синдромів: Україна, 1991–2014 рр. (агреговані середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

що свідчить про відсутність у людей гарантій щодо стабілізації свого матеріального статусу. Коли він під загрозою, артикуляція всіх інших цінностей слабшає, як переконливо констатується дослідниками цінностей [5].

Помітне скорочення орієнтацій жителів України на «*просоціальні*» й *культурні цінності* (синдром «**Соціальний комфорт**») протягом 1991–2012 рр. відбувалося за рахунок певної девальвації егалітарних, інтернаціоналістських і традиціоналістських установок. Це та група цінностей, які покликані опікати сприятливі контексти взаємодії між людьми в ході здійснення їх інтересів, прагнень, дотримання традицій, пошуку життєвих смислів. Проте під впливом ціннісної енергетики Майдану взимку 2013–2014 рр. й наступної зовнішньої агресії, зазіхань на територіальну цілісність країни, їх актуальність наявно зросла. Ідеї створення у суспільстві *рівних можливостей для всіх, соціальної рівності, сприятливого морально-психологічного стану*, а також *національно-культурного відродження, участі у релігійному житті* й сьогодні продовжують нарощувати свою значущість, підвищивши її індекс з 3,6 в 2009 р. до 4,0 в 2016 р. (Див. Рис.1).

Синдром «**Самореалізація**» охоплює цінності саморозвитку людини, саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах соціального життя – *цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність*. В останнє десятиліття цей ціннісний синдром у цілому суттєво не змінювався, хоча в період 2000–2006 рр. фіксувалися «сплески» його важливості. Але ціннісний імпульс Майдану позитивно позначився й на поширеній трансляції самореалізаційних і креативних устремлінь у суспільстві. З 1994 р. по 2016 р. індекс ціннісних орієнтацій цього типу підвищився з 3,6 до 4,1 за 5-бальною шкалою й посів друге місце в рейтингу ціннісних синдромів після вітальних цінностей.

Із цінностями синдрому «Демократія» за роки незалежності відбулися найбільш вражаючі метаморфози. Його траєкторія послідовно вибудовувалася по висхідній, починаючи з кінця 90-х р., коли демократичні політико-громадянські цінності суттєво поступалися в значущості всім іншим, не претендуючи на особистісне ціннісне кредо (2,9–3,0), поступово насичувалися важливістю й актуальністю й посіли досить близькі позиції до цінностей самореалізації й позитивного соціального самопочуття в 2014–2016 рр. (3,8) (Див. Рис.1). Йдеться про цінності *державної незалежності України, демократичного розвитку країни, свободи слова, демократичного контролю над владою, підприємницької ініціативи, участі у політичному житті*. Очевидно, що надзвичайні події в країні, що розвернулися із зими 2013–2014 рр. і досі тривають, призвели до загальної мобілізації українського соціуму в умовах необхідності підтверджувати й затверджувати свою ідентичність. Значне зростання за цих обставин значущості патріотизму, солідаризації, креативного індивідуалізму, активної культурної участі, ревіталізації певних традиційних, національних, історичних та релігійних цінностей – усе це спричинює розмивання помітної демаркації між базовими ціннісними синдромами, створює на тлі загрозливої небезпеки єдиний ціннісно-смисловий фундамент суспільного життя. Можна допустити, що в українському суспільстві інтенсифікуються процеси набуття «цивілізаційної компетентності», тобто встановлення складних конфігурацій правил, норм і цінностей, звичок і рефлексій, кодів і матриць, уміння використовувати, які є передумовою участі в сучасній цивілізації, як визначає таку компетентність П.Штомпка, підкреслюючи її хронічний дефіцит у посткомуністичних суспільствах [6]. Це також указує на рух соціуму від політичної культури «підданих» до культури «громадян», характерної для західної цивілізаційної моделі [7].

Однак здебільшого такі припущення – усього лише проекція в майбутнє. Досвід демократизації України свідчить про непрості й нестійкі ціннісні трансформації в напрямку культурного порядку справжнього народовладдя. Найсуттєвішими факторами, які визначили характер ціннісної динаміки в пострадянський період, залишаються глибоко вкорінений патерналізм, міцність холістичних зв'язків, сформованих у рамках тісно пов'язаних груп, найчастіше родинних, які звужують радіус суспільної кооперації й гальмують розвиток громадянського співробітництва, утримання державою контролю за публічною сферою, особливо в обставинах зовнішньої загрози, є недостатня розвинутість інститутів громадянського суспільства і, як наслідок, громадянських цінностей [8].

Ціннісні орієнтації різних соціальних страт і соціокультурних категорій далеко не однорідні, однак, при достатній когерентності загальних ціннісних виборів, цілком очікувані й зрозумілі. У вікових групах вони стосуються насамперед культурних орієнтацій, перспектив професійної й підприємницької діяльності, більш значимих для молоді. За даними 2016 р. цінність «підвищення освітнього рівня» дуже та скоріше важлива для 87% людей до 30-ти років і 70% тих, хто старше 55-ти років, «цікава робота» – 91% и 69%, «можливість підприємницької ініціативи» – 70% та 55% відповідно. Для найбільше матеріально пригнічених груп більшість соціальних цінностей не мають настільки високого значення як для всіх інших. Етнічних росіян, при досить високих, вражаючих показниках, дещо менш, ніж українців, надихають ідеї державної незалежності України (84% vs. 73%), демократичного розвитку (77% vs. 61%), національно-культурного відродження (75% vs. 64%).

Помітно диференційована й регіональна ментальність, що має відомі історико-культурні й структурні

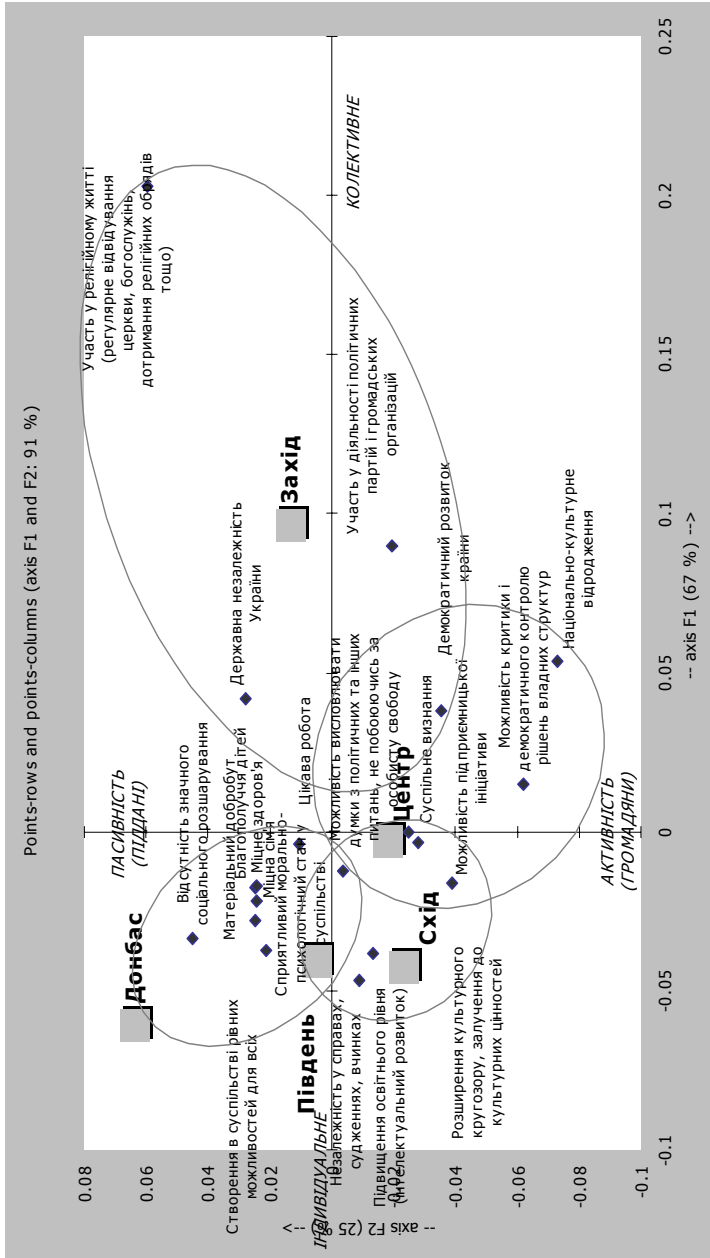

Рис. 2 Ціннісна сегментація України: регіональний контекст, 2016 (N=1800, correspondence analysis)*

* $\chi^2 = 122.149$ і значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 97.353$, за $df = 76$

Таблиця 1

Ціннісні пріоритети громадян України:
регіональні профілі, 2016 р.
(N=1800, % відповідей «дуже важливо» і «скоріше важливо»)*

Цінності	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	У цілому
Міцне здоров'я	99%	97%	97%	99%	99%	98%
Міцна сім'я	97%	96%	97%	99%	99%	97%
Матеріальний добробут	96%	95%	96%	99%	98%	97%
Благополуччя дітей	97%	96%	96%	97%	98%	96%
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	85%	85%	90%	90%	88%	87%
Сприятливий морально- психологічний стан у суспільстві	81%	84%	87%	90%	84%	85%
Державна незалежність України	93%	80%	82%	82%	78%	83%
Суспільне визнання	84%	80%	83%	86%	68%	82%
Цікава робота	86%	81%	88%	84%	78%	83%
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	75%	78%	83%	83%	72%	78%
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побою- ючись за особисту свободу	76%	80%	75%	77%	72%	77%
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	72%	78%	79%	81%	73%	77%
Відсутність значного соціального розшарування	76%	76%	69%	79%	85%	77%
Демократичний розвиток країни	81%	78%	70%	75%	60%	76%
Національно-культурне відродження	82%	76%	68%	78%	49%	74%
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей	73%	75%	72%	79%	61%	74%

* упорядковано по стовпцю «У цілому»

Продовження таблиці 1

Цінності	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	У цілому
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	67%	67%	62%	68%	48%	65%
Можливість підприємницької ініціативи	63%	66%	63%	63%	54%	63%
Участь у релігійному житті	75%	47%	43%	39%	41%	50%
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	47%	42%	31%	38%	33%	40%

* упорядковано по стовпцю «У цілому»

обґрунтування, які апелюють до часів радянського й дорадянського минулого, а також подій, що відбуваються сьогодні. В останні роки на Заході та в Центрі країни ціннісні синдроми «Соціальний комфорт», «Самореалізація» та «Демократія» підвищили свій статус статистично значуще, на Півдні і тим більше на Сході країни ціннісні зміни менш виразні, і рейтинги важливості демократії залишаються нижчими. На карті ціннісної сегментації України, що сконструйована за статистично значущими результатами кореспондентського аналізу, ці регіональні преференції досить очевидні (Див. Рис.2).

Якщо у західних областях державна незалежність України, демократичний розвиток країни та участь в релігійному житті цінуються особливо високо, як і в центральних областях, коли це стосується політико-громадянських демократичних цінностей, соціального визнання, орієнтованого на колективні ідентичності й суспільство, то мешканці східних і південних територій як особливу цінність сприймають інтелектуальну й культурну ком-

петентність, особистісну незалежність у справах, судженнях, вчинках, а жителі підконтрольних Україні територій Донбасу – актуальні для них цінності безпеки. Проте, навряд чи варто припускати, що такі розбіжності в ціннісних преференціях мають радикальний і тим більше катастрофічний характер (Табл.1). У той самий час применшувати або перебільшувати їх означало б не передбачити ризики державної політики й суспільної комунікації.

5.2. Динаміка патерналістських настанов: від ціннісного підґрунтя до раціоналізації соціо-економічного статусу

Проведення модернізаційних реформ у таких зарегульованих економіках як українська потребує лібералізації економічних процесів та руйнування патерналістської системи, яка стала одним із чинників формування корупційного суспільства. У країні тривалий час зберігається ситуація, коли, за умов існування квазіринкової економіки, соціальна сфера переважно побудована на принципі солідарного фінансування і забезпечується із державного бюджету. Така патерналістська модель надавала соціальні блага недиференційовано, незалежно від потреб, що сприймалося одержувачем як безкоштовні виплати йому державою, а не як відрахування його і його співгромадян, завдяки персональній відповідальності і персональному фінансуванню. У результаті соціальні відрахування (податки) працівника не актуалізують у нього запити до влади щодо ефективності витрат, оскільки він не приймає ніяких рішень про свій внесок. Населення лише очікувало від влади гарантованого забезпечення соціальними благами. На основі таких очікувань формулювалися електоральні вимоги, які охоче й досі експлуатуються різними політичними силами.

Патерналістські настанови можна визначити як одностороннє покладання відповідальності на державу у забезпеченні рівня життя населення. Патерналізм як система відносин між державою та людьми увиразнюється історично сформованими культурними практиками патрон-клієнтізму, який не зникав через перервану в радянський період капіталістичну модернізацію. На відміну від західної ліберальної моделі, де держава визначається суспільством як арбітр, котрий слідкує за “правилами гри”, у Східній Європі держава розглядалася та й досі розглядається як чи не єдине джерело забезпечення роботою, житлом, комунальними послугами, освітою, медициною тощо. І це традиційне уявлення йде врозрід із намаганням прищепити ринкові механізми життєдіяльності людей.

Теорія «колії залежності» (path dependence theory) показує залежність упровадження нових інститутів від впливу старих, які притримують і блокують модернізаційні ініціативи. Часто модернізація неможлива через соціокультурні традиції, які утримують розвиток у відповідній соціокультурній колії. Ця залежність може проявитися й через суто випадкові впливи попередньої інституціональної системи. У дослідженнях суспільств з перехідною економікою, що тяжіє в нашому випадку до радянських цивілізаційних зразків, ця концепція пояснює механізми, які відтворюють основні риси попереднього соціального порядку.

Ідеться про недостатню легітимність інституту приватної власності в українському суспільстві. Причинами цього стала нечесна і несправедлива, з погляду населення, приватизація промисловості та землі, яка породила олігархічну систему та корупційну економіку. Звідси саме антиринкові цінності є джерелом існування патерналістських орієнтацій, причому цей зв'язок слід розглядати як інерційні прояви ще радянських цінностей.

Традиційний уклад, репресивні тоталітарні трансформації, які вилились у пізньорадянський баланс стабільного існування, сприяли настороженості населення до ринкових новацій, відкритої соціальної диференціації. Половинчасті реформи у 1990-х р. сприяли утвердженню феномену соціального інфантилізму, коли люди вірили в легкі способи досягнення результатів в економіці і політиці без власних зусиль і, головне, без змін власних цінностей та поведінки.

З іншого боку, тривала соціальна трансформація повинна б була вже відкоригувати сприйняття ролі держави в житті людини. Незважаючи на постійне підживлення політичним класом патерналістських устремлінь, життя змушує міркувати та сподіватися більше на себе, ніж на державу. Прихильність до певної моделі відносин з державою та визначення власної суб'єктності в соціально-економічному житті виводяться із раціонального врахування особистістю задоволення матеріальних потреб, доходу, рівня освіти, позиції на ринку праці тощо. Наприклад, врахування високих ризиків у приватному секторі підштовхує людину до перебування у державному секторі, де перевагами є стабільність і передбачуваність. Шляхом раціоналізації свого становища індивід співвідносить моделі відносин з державою, з власними інтересами, соціо-економічним статусом, якістю життя. Особливо це стосується людей, які зуміли забезпечити матеріально себе поза державними інститутами. Ідеться про середній прошарок з недержавного сектора, чий рівень доходу дозволяє крім задоволення базових потреб мати певні накопичення і споживати платні послуги у сферах медицини, освіти, культури тощо. Натомість збідніле в ході соціальних трансформацій населення негативно налаштоване на ринкові зміни та є ресурсом спротиву сучасним реформам.

Зниження очікування на допомогу держави зумовлюється ще й драматичними наслідками боротьби Ук-

раїни проти російської агресії, яка є своєрідним продовженням продемократичної Революції Гідності 2013–2014 рр. Війна, як правило, прискорює раціоналізацію свідомості, руйнує ілюзії й фіксує індивідуальні та групові інтереси людей. Недостатність ресурсів у держави проводити патерналістську політику скасовує попередній суспільний договір і робить населення більш нетерпимим до корупції.

Доцільно допустити, що протягом тривалих років соціальних трансформацій детермінація орієнтацій населення щодо системи відносин держави та індивіда змістилася з ціннісного антиринкового підґрунтя в бік раціоналізації соціо-економічного статусу. Внаслідок цього патерналістські орієнтації набувають рис раціональної реакції індивіда на загострення конкуренції на ринку праці нерозвинутої економіки, як це відбувалося у модернових, класових суспільствах.

Правомірність цієї гіпотези підтверджується порівнянням даних загальнонаціонального репрезентативного дослідження «Громадська думка в Україні – 2006» та моніторингового дослідження 2016 р., які були проведені Інститутом соціології НАН України, щодо динаміки патерналістських настанов жителів України (Табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка відповідей населення України на запитання
«Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?» (%)

Варіанти відповідей	2006	2016
Рівень життя кожного громадянина (крім непрацевдатних) має залежати від успішної діяльності його самого	15,0	13,3
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	49,2	57,5
Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім громадянам	31,2	25,8
Важко відповісти	4,6	3,4
ЗАГАЛОМ	100	100

За останнє десятиліття кардинальних змін у розподілі орієнтацій населення щодо системи забезпечення рівня життя не відбулося. Незначна частка населення поділяє ліберальну позицію. Більшість населення (близько половини у 2006 р. і більше половини у 2016 р.) вважають, що держава і громадяни мають докладати спільних та рівномірних зусиль у забезпеченні їхнього рівня життя, і поширення думок про поділ цієї відповідальності з державою сьогодні підвищується. У той же час частка патерналістськи налаштованих громадян дещо зменшилася: із третини населення в 2006 р. до чверті населення в 2016 р.

Для з'ясування детермінант орієнтації на патерналізм у забезпеченні належного рівня життя було застосовано модель бінарної логістичної регресії. Цей метод дає змогу якнайточніше вивчати вплив виокремлених чинників на залежну дихотомічну змінну – у даному дослідженні це згода/незгода з думкою *«держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам»* (Табл.2).

В якості незалежних змінних використано два типи соціальної диференціації:

1. Об'єктивні виміри: *стать, освіта, оплачувана робота, оцінка матеріального становища сім'ї.*

2. Економічні цінності: *ставлення до приватизації великих підприємств, малих підприємств та землі, орієнтація на планову економіку².*

---

² Кожна змінна вимірювалась у відповідності зі шкалою, передбаченою в зазначених дослідженнях – загальнонаціональному репрезентативному дослідженні «Громадська думка в Україні – 2006» та моніторингу «Українське суспільство», 2016 р., які були проведені Інститутом соціології НАН України.

Таблиця 2

**Логістична регресія для залежної змінної
«держава зобов'язана забезпечити належний
рівень життя всім громадянам» (в-коефіцієнт)**

	2006	2016
Стать	0,355***	0,190
Вік	0,003	0,004
Освіта	-0,072	-0,132**
Оплачувана робота	0,163	-0,443***
Оцінка матеріального становища сім'ї	-0,018	-0,463***
Ставлення до приватизації великих підприємств	-0,179**	0,006
Ставлення до приватизації малих підприємств	-0,143**	-0,013
Ставлення до приватизації землі	0,109*	-0,158
Орієнтація на планову економіку	0,983***	0,371**
Constant	-0,871	-0,495
Nagelkerke R Square	0,127	0,082

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Аналіз коефіцієнтів побудованих рівнянь демонструє, що впливовими детермінантами патерналістських настанов у 2006 р. виявились орієнтація на планову економіку, стать (переважали жінки), негативне ставлення до приватизації великих та малих підприємств. Чинник ставлення до приватизації землі виявився менш впливовим і до того ж, як не дивно, з позитивним значенням (тобто орієнтація на патерналізм зростала із схваленням передачі у приватну власність землі). Натомість чинники віку, освіти, наявності оплачуваної роботи та оцінки матеріального становища не вплинули на залежну змінну.

Результати моніторингового дослідження 2016 р. показали, що детермінанти, які зумовлюють патерналістські настанови, порівняно з результатами десятирічної

давності, відтворилися лише у випадку «орієнтації на планову економіку». До речі, вплив цього чинника виявився менш значущим, аніж у 2006 р. Новою тенденцією та особливістю детермінації патерналістських орієнтацій стало увиразнення впливу соціо-економічного статусу, а саме чинників оплачуваної роботи (орієнтація на патерналізм зростала у випадку, коли респондент не працює) та матеріального становища сім'ї (орієнтація на патерналізм зростала у випадку зниження матеріального становища). Дещо менший вплив мав чинник освіти: орієнтація на патерналізм зростала у випадку зниження рівня освіти. Це означає, що зворотні від патерналізму орієнтації підвищувалися в ситуації наявності роботи, зростання рівня освіти та високого матеріального становища сім'ї.

Можна констатувати, що вплив чинника орієнтацій населення на планову економіку, будучи вирішальним десятиліття назад у підтримці патерналістських настанов, суттєво знизився, хоча й залишається досить вагомим. Але очевидним є те, що ще в середині 2000-х р. погляди людей щодо ролі держави у забезпеченні рівня життя співвідносилися переважно з власними соціокультурними перевагами та цінностями. Патерналістські чи ліберальні орієнтації зумовлювалися відповідно антиринковими та проринковими настановами. Однак у ході вимушеного транзиту ідентифікація індивідом свого місця у пострадянській соціальній структурі та засвоєння нових економічних практик раціоналізувало його економічну свідомість. Зрештою, сприйняття ринкової економіки індивід почав співвідносити з власним соціо-економічним статусом

Не дивлячись на те, що більшість країн Східної Європи в 2000-х р. завершили посткомуністичний транзит, в українському суспільстві продовжується соціальна трансформація. Така уповільненість пояснюється соціокультурними обмеженнями легітимації ринкових

інститутів. Прийняття цих інститутів залежало не лише від відчуття ефективності економічних реформ, але й від рефлексії зовнішньополітичних та демократичних преференцій населення. Отже, перспектива входження України у європейський цивілізаційний простір тепер здебільшого залежить від раціональної оцінки населенням вигоди або втрати від економічних реформ, міри залучення населення у ринкові відносини.

5.3. Тенденції змін ідеологічних ідентифікацій громадян

На відміну від радянського періоду, у роки незалежності України, держава завжди характеризувалась як політично та ідеологічно плюралістична. Але структура політичних та ідеологічних ідентифікацій громадян за 25 років суттєво змінювалась. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України дають змогу за єдиною методикою простежити основні напрямки цих змін (практично щорічні) в 1994–2016 рр. (Табл. 1).

Результати досліджень доводять, що ці тенденції в різні періоди незалежності були не однаковими. Так, в 90-ті рр. ХХ ст., перше десятиліття незалежності, та в умовах глибокої соціально-економічної кризи, єдиною помітною зміною в ідеологічних ідентифікаціях громадян України було суттєве (удвічі) зростання частки комуністичної ідентифікації. При цьому частка прихильників інших ідеологічних напрямків у 1994–1999 рр. практично не змінилась, суттєво зменшилась частка ідеологічно неідентифікованих (з 57,8% в 1994 р. до 49–54% в 1998–1999 рр.). Це і зумовило впевнену перемогу Компартії України на перших загальнонаціональних виборах до Верховної Ради України за партійними списками в 1998 р.

Але вже в 2000 р. частка громадян комуністичної ідентифікації почала зменшуватися, а після «масованої»

Таблиця 1
Динаміка ідеологічних ідентифікацій громадян України, 1999–2016 рр. (%)

	Роки дослідження																			
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2015	2016	
<i>У політичному просторі, зазначай, вирізняються окремі ідеологічні самостійні течії, німче приведено декілька таких течій. Виберить одну з них, яка найближча Вам?</i>																				
1. Комуністична	10,3	8,7	9,7	10,8	21,9	18,6	15,5	15,8	15,1	14,6	14,4	7,4	8,3	8,0	7,1	8,1	11,1	4,4	4,2	4,2
2. Соціалістична	10,7	9,1	7,7	6,4	5,6	7,9	5,4	6,2	9,7	10,9	11,1	12,9	16,0	11,5	10,6	11,9	6,3	8,8	9,3	9,3
3. Соціал-демократична	5,0	5,0	4,7	4,8	7,1	7,7	7,8	7,6	17,2	12,3	10,2	13,9	15,1	12,7	11,4	10,8	9,9	15,1	9,4	9,4
4. Зелені	–	–	–	–	–	–	–	–	5,2	3,2	3,3	2,7	2,1	2,9	2,8	2,2	1,6	1,7	2,2	2,2
5. Ліберальна	1,9	0,8	2,7	1,6	1,3	1,3	1,0	0,9	0,8	0,6	1,2	1,2	2,2	1,9	1,9	1,2	1,7	3,6	2,8	2,8
6. Християнсько-демократична	3,3	2,9	2,4	2,9	2,2	2,7	2,9	2,9	2,5	2,3	2,5	3,1	2,3	3,3	3,3	2,6	2,8	4,8	5,8	5,8
7. Національно-демократична	6,4	5,2	6,1	4,9	6,2	5,0	7,5	6,7	6,8	7,9	8,4	10,2	9,3	10,7	9,3	7,4	9,7	18,9	11,1	11,1
8. Націоналістична	2,0	1,5	1,3	2,8	2,9	1,3	2,3	2,1	2,0	1,4	2,1	2,0	2,9	2,4	2,3	2,3	3,6	3,8	3,3	3,3
9. Інші	2,9	2,7	1,5	2,3	3,8	2,0	1,6	1,5	1,3	0,8	0,7	1,7	1,8	1,2	0,6	0,3	0,8	0,4	0,3	0,3
10. Жодна взагалі	12,3	14,0	13,1	12,2	11,7	11,5	13,2	13,0	7,6	13,2	11,8	9,9	9,6	13,9	11,3	12,6	13,8	6,9	14,4	14,4
11. Це остаточно не визначилися	17,6	18,6	18,8	19,0	16,6	18,0	17,8	18,9	15,2	16,3	16,3	15,6	14,1	13,8	14,6	14,7	14,8	12,0	14,3	14,3
12. Я не розуміюся на цих течах	27,6	31,4	32,1	32,3	20,7	23,8	24,9	24,8	16,3	16,3	17,9	19,3	16,4	17,5	24,8	25,7	23,6	19,0	23,2	23,2

рекламної кампанії на виборах 2002 р. на перші місяці вийшла соціал-демократична ідентифікація громадян. Зросла і частка соціалістично-ідентифікованих. А от частка прихильників правоцентристських та правих ідеологій (ліберальних, християнсько-демократичних, національно-демократичних та націоналістичних) в 1994–2004 рр. залишилася майже незмінною (13,6% в 1994 р. та 14,1% в 2004 р.).

Подальші суттєві зміни в структурі ідеологічних ідентифікацій громадян пов'язані з Помаранчевою революцією 2004 р. та Майданом 2013–2014 рр. Після Помаранчевої революції, по-перше, суттєво зменшилася частка комуністично-ідентифікованих громадян (удвічі – у порівнянні з 2004 р.), по-друге, суттєво зросла частка національно-демократичної ідентифікації (удвічі – у порівнянні з 1999 р.) та соціалістичної ідентифікації (удвічі – у порівнянні з 1998–1999 рр.) Навіть після Помаранчевої революції 2005 р., як і в попередній період, частка громадян лівих (комуністичної, соціалістичної, соціал-демократичної) ідеологічних ідентифікацій удвічі переважала частку прихильників правих ідеологічних ідентифікацій (ліберальних, християнсько-демократичних, національно-демократичних та націоналістичних).

Однак при цьому суттєво змінилася структура громадян, ідентифікуючих себе з лівими ідеологіями. Якщо до 2001 р. серед прихильників лівих ідеологічних течій суттєво переважали комуністично-ідентифіковані, то сьогодні вони складають явну меншість (16–18% прихильників лівих ідеологічних течій), а перевагу мають прихильники соціал-демократичних та соціалістичних ідеологічних ідентифікацій.

Чергові, не дуже значні, зміни в структурі ідеологічних ідентифікацій відбулися після парламентських виборів 2012 р. і зафіксовані в дослідженні 2013 р.,

Таблиця 2
Зміна ідеологічних ідентифікацій громадян України в окремих регіонах країни, 1996–2016 рр. (%)

Ідеологічні ідентифікації	Галичина та Волинь				Центр, Північний Схід та Південний Захід				Південь та Південний Схід				Дніпро та Крим							
	1996	2002	2006	2012	2016	1996	2002	2006	2012	2016	1996	2002	2006	2012	2016					
1. Комуністична	3,9	1,6	1,5	0,7	0,3	9,8	12,3	7,1	5,6	3,1	9,7	18,5	11,8	11,5	4,8	13,8	24,3	10,8	13,4	13,3
2. Соціалістична	3,5	4,7	7,7	5,5	3,1	8,1	11,4	20,9	10,8	8,7	7,5	8,9	15,1	14,9	13,0	10,2	11,1	14,8	14,9	6,6
3. Соціал-демократична	2,0	14,1	10,7	8,5	4,8	4,4	14,8	15,9	10,7	9,2	6,0	19,5	16,9	11,5	12,9	5,4	20,1	14,5	11,5	5,4
4. Зелена	–	3,1	2,2	1,8	1,7	–	6,6	1,5	2,5	2,4	–	6,0	2,9	2,2	2,3	–	3,2	1,9	2,2	1,8
5. Ліберальна	1,6	0,4	1,5	1,1	1,0	1,3	1,1	2,5	1,2	4,8	3,6	1,0	2,4	2,0	1,5	5,4	0,5	2,2	2,0	1,2
6. Християнсько-демократична	5,9	5,5	4,4	8,4	19,9	1,7	2,6	3,1	1,1	4,7	2,6	2,2	0,8	2,4	3,3	1,2	0,8	1,3	2,4	0,0
7. Національно-демократична	18,8	24,7	25,8	29,9	23,4	5,1	7,0	9,1	7,4	12,7	4,0	2,0	5,5	3,4	6,2	1,8	0,8	2,7	3,4	0,0
8. Націоналістична	5,1	10,6	9,2	7,4	6,9	0,6	0,8	2,8	1,9	4,2	0,6	0,4	1,2	1,2	1,3	0,9	0,3	0,5	1,2	0,0
9. Інші	3,1	2,0	0,7	0,4	0,3	1,0	1,4	2,5	0,3	0,4	1,6	1,6	1,6	0,0	0,3	1,2	0,5	1,6	0,0	0,0
10. Жодна з них взагалі	18,0	9,4	12,2	9,6	13,4	12,6	8,4	8,5	13,2	10,2	11,5	1,2	9,2	12,9	15,0	12,6	5,5	9,9	12,9	32,5
11. Щодо останнього не визначилися окремо	18,0	11,4	13,3	14,0	10,3	20,1	19,6	12,1	14,4	13,1	14,9	15,5	15,2	17,0	20,1	17,4	16,1	16,1	15,2	16,9
12. Яке розумієть на цих текстах	20,3	12,5	10,7	19,1	17,6	35,5	17,1	14,1	31,0	26,9	35,5	17,1	17,1	23,0	22,2	30,0	16,9	23,7	23,0	22,2

зокрема значне падіння соціалістичної ідентифікації та деяке зростання комуністичної та націоналістичної (результат провалу СПУ на виборах 2012 р. і успіху КПУ та націоналістичного ВО “Свобода”).

А ще більші зміни відбулися після революції гідності 2013–2014 рр. та позачергових виборів до Верховної Ради 2014 р. Вони виявилися в маргіналізації групи комуністичної ідентифікації (частка якої в порівнянні з 1998 р. зменшилась у 5 разів), двохразовому зростанні частки національно-демократичної ідентифікації та суттєвому зростанні прихильників ліберальної та соціал-демократичної ідеології. У 2015 р., уперше за роки незалежності, частка ідентифікованих з правоцентристськими та правими ідеологіями перевищила частку ідентифікованих з лівими ідеологіями.

Отже, аналізуючи динаміку ідеологічних ідентифікацій громадян за роки незалежності України, можна констатувати, ще не зміна ідеологічних ідентифікацій громадян у міжвиборчий період зумовлює заміну електорального вибору громадян на парламентських та президентських виборах, а передвиборча кампанія до Верховної Ради та революційні події на Майдані призводять до зміни структури ідеологічних ідентифікацій громадян.

При цьому тенденції змін ідеологічних ідентифікацій громадян в окремих регіонах України³ мають багато

---

³ У нашому дослідженні ми використовували історично-соціокультурну типологію регіонів України: 1) *Галичина та Волинь (Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська області)*; 2) *Центр, Північний Схід та Південний Захід (Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька області та м. Київ)*; 3) *Південь та Південний Схід (Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області)*; 4) *Донбас та Крим (АР Крим, м. Севастополь, Донецька та Луганська області)*.

спільного, але структура ідеологічних ідентифікацій у регіонах залишається досить різною. Так, у Галичині та на Волині всі роки незалежності переважала національно-демократична ідентифікація, а комуністична завжди була на маргінесі ідеологічних ідентифікацій і знизилась практично до нуля в останні роки. Особливістю структури ідеологічних ідентифікацій Галичини та Волині є різке зростання в останнє десятиріччя християнсько-демократичних ідентифікацій (вона вийшла на друге місце).

У Центральній Україні, Північному Сході та Південному Заході (найбільшому регіоні України) основні тенденції близькі до загальнонаціональних: суттєве зростання комуністичної та соціал-демократичної ідентифікації після виборів 2002 р. значне зростання соціалістичної та деяке зростання національно-демократичної після революції 2004 р., але сьогодні в Центральній Україні праві ідеологічні ідентифікації вже переважають ліві.

На Півдні та Південному Сході тенденції теж близькі до загальнонаціональних, але ліві ідеологічні ідентифікації все ж суттєво переважають праві (якщо в 2002 р. ліві ідентифікації більш як у 8 разів переважали праві, то зараз менш як у 2,5 рази). Різке падіння комуністичної ідентифікації після Майдану 2004 р., особливо після Майдану 2013–2014 рр., відбулося не тільки в Західній та Центральній Україні, а й на Півдні та Південному Сході.

Близька до Півдня та Південного Сходу структура ідеологічних ідентифікацій громадян до 2014 р. спостерігалась і в регіоні Донбасу та Криму, але в останні роки ситуація тут змінилася. Можливо, ці зміни пов'язані з тим, що дослідження 2016 р. (як і 2015 р.) проводилося тільки в контрольованих владою районах Донбасу та не проводилось у Криму. Та й ситуація опитування в умовах бойових дій не сприяє вільному висловлюванню думок (не випадково 71,6% мешканців Донбасу не виявили

своєї прихильності до жодної з ідеологій, тоді як в інших регіонах таких виявилось 41–57%).

Отже, попри деяке зближення ідеологічних ідентифікацій громадян та наявності загальних тенденцій їх змін за роки незалежності, розбіжності в структурі ідеологічних ідентифікацій між регіонами, особливо між крайніми регіонами (Галичина та Волинь, з одного боку, та Донбас, з іншого) залишаються ще досить значними.

5.4. Конфесійна складова цивілізаційних орієнтацій населення

В усіх теоріях цивілізаційного поділу світу релігія розглядається як один з ключових елементів, який визначає характерні риси цивілізації. Проте поспішне перенесення на сучасність поглядів про особливу для цивілізаційної специфіки роль релігії як «метаінституту» навряд чи буде релевантним. У сучасних розвинених суспільствах та в тих суспільствах, які орієнтуються на розвинені, релігія значною мірою поступилася місцем іншим соціальним інститутам, і її можливість прямого впливу на поведінку широких мас та на функціонування держави значно обмежені. Тож належність до тієї чи іншої конфесії далеко не завжди є вирішальною для формування та підтримки цивілізаційних орієнтацій.

Результати опитування 2016 р., здійсненого Інститутом соціології НАН України в межах багаторічного моніторингового проекту, дають змогу визначити потенціал впливу конфесій на готовність віруючих приймати ті або інші цивілізаційні цінності. По суті, ідеться про вибір між двома цивілізаційними моделями – західноєвропейською та російською, одвічно опосередкованими різними релігійними доктринами, що нерідко становлять *підґрунття* для різних політичних аргументацій.

Конфесіями, які охоплюють найбільшу частину віруючих нашої країни, є Українська Православна Церква Київського Патріархату (далі – УПЦ КП), Українська Православна Церква Московського Патріархату (далі – УПЦ МП), та Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Крім того, існує чимала частка осіб, які ідентифікуються як православні, але вони не зараховують себе до жодної з Церков (такі особи складають 39% від тих, хто ідентифікував себе як православних, або 35% від усіх віруючих).

Зазначені релігійні організації суттєво різняться за своїми поглядами на цивілізаційні зв'язки нашої країни. Відома річ, що виключно на західну цивілізацію орієнтується УГКЦ, тоді як УПЦ МП однозначно підтримує російську цивілізаційну модель. Позиція УПЦ КП чітко визначена з погляду політики; Церква значною мірою є політичним проектом, пов'язаним із державною незалежністю України, принципами автономії, що призводить до жорсткої конфронтації з УПЦ МП. Відповідно вона відторгає російські цивілізаційні зразки і орієнтується на європейський вектор розвитку України. Проте внаслідок того, що її базисом є православ'я, УПЦ КП не може повністю ідентифікувати себе з європейськими цінностями. Тому її належність є розділеною – між західною та православною (без російської складової) цивілізаціями.

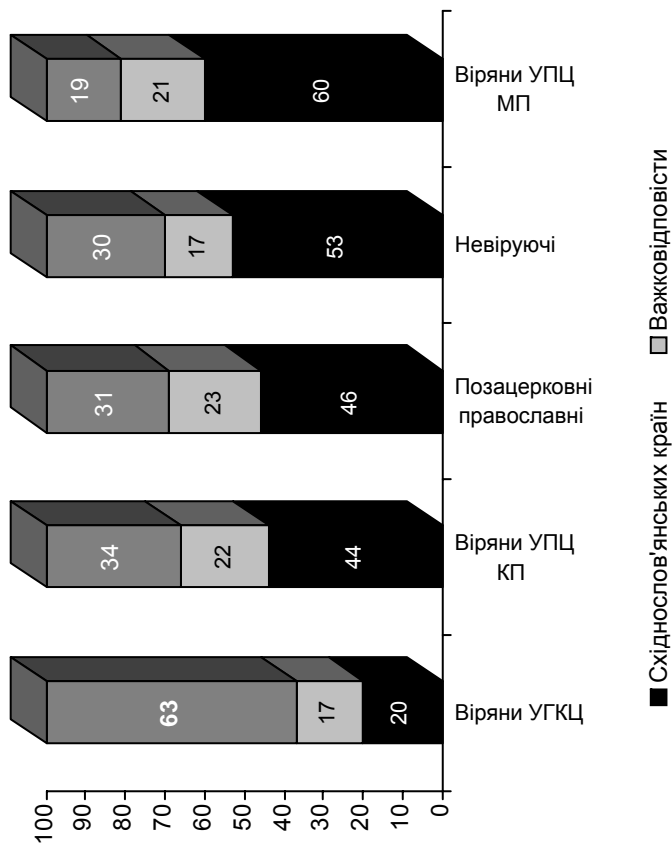
Але позиції тих чи інших конфесій далеко не завжди безпосередньо впливають на думки та орієнтації вірян цих конфесій. Встановити, наскільки реальним є вплив конфесійної належності, дуже важливо у формуванні політики в сфері цивілізаційного спрямування суспільства. У теперішній час самоідентифікація громадян України в координатах «західний світ – східнослов'янський світ» описується в такий спосіб: третині населення близькі цінності й традиції жителів Західної Європи (33%), близько половини розділяють ціннісні позиції жителів

Східнослов'янських країн (45%), п'ятій частині важко визначитися з цим питанням (22%). Згідно з конфесійною приналежністю найбільш зорієнтованими на західноєвропейські цінності та норми є греко-католики (серед них близькість до цих цінностей відмітили 63%, і лише 20% вважають близькими до себе цінності східнослов'янського світу). Також спостерігаються очікувані розбіжності між представниками основних православних церков. Прихильників західноєвропейських цінностей майже вдвічі більш серед православних, які належать до УПЦ КП, у порівнянні з вірянами УПЦ МП (34% vs. 19%), тоді як серед парафіян УПЦ МП значно переважає зв'язок із східнослов'янськими цінностями (60%, порівняно з 44% серед вірян УПЦ КП). А позиція тих православних, які не належать до жодної з Церков («позацерковних» православних), є ближчою до вірників УПЦ КП, а 31% її вірян вважають свої цінності наближеними до цінностей, притаманних жителям Західної Європи, тоді як на східнослов'янський світ орієнтуються 46% (Див. Рис. 1).

Можна стверджувати, що саме УГКЦ виступає провідником цінностей західної цивілізації, тоді як паства УПЦ МП залишається зорієнтованою на цінності російської цивілізаційної моделі. Що ж стосується УПЦ КП, то, хоча ця Церква є україноорієнтованою, серед її вірників зберігається досить високий рівень схилення до цінностей східнослов'янського світу.

Крім загальних ідентифікацій доцільно поглянути на готовність представників різних конфесій до практичної поведінки, а саме до підтримки руху країни в західному чи східному напрямках, зокрема підтримки об'єднання в союз з Росією або вступу до ЄС. Щодо приєднання до союзу з Росією та Білоруссю, то тут без сумніву вирізняються греко-католики, які демонструють майже одноставне неприйняття такого союзу (про-

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання “Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі Вам?” (2016 р., %)

ти – 98%) (Див. Рис.2). Також переважно виступають проти такого союзу вірники УПЦ КП (негативне ставлення до нього висловили 65%, тоді як позитивне 19%). Натомість позиції вірян УПЦ МП, позаконфесійних православних та невіруючих різняться мало; в усіх цих групах негативне ставлення висловили дещо менше половини (найменше віряни УПЦ МП – 44%), тоді як близько третини схвалюють такий крок (найбільше – у групі вірян УПЦ МП, 36%).

Високу одностайність проявили греко-католики і в питанні вступу України до Європейського Союзу, а саме 84% підтримують цей намір, і лише 4% не підтримують. На другому «полюсі» знаходяться віряни УПЦ МП (не відрізняються в цьому питанні від невіруючих), позиції яких розділилися досить рівномірно: близько 40% проти вступу в цей союз, і близько 38% – за. Трохи вищою (однак відносно невисокою) орієнтація на вступ до ЄС є серед «позацерковних» православних (42% підтримали б такий крок). Вірники УПЦ КП знову знаходяться між цими «полюсами»; серед них підтримують вступ до ЄС 54%, а не підтримують 25% (Див. Рис. 3).

Водночас підтримка/непідтримка приєднання до союзу Росії/Білорусі та до ЄС слабо корелює з описаними вище ціннісними самоідентифікаціями цих суб'єктів. Найбільш яскраво це проявляється серед греко-католиків, де абсолютне неприйняття орієнтацій на союз Росії/Білорусі має місце не лише серед тієї більшості, яка вважає ближчими до своїх цінності Західної Європи, але навіть серед тих небагатьох осіб, які відзначили, що для них є ближчими східнослов'янські цінності та норми (негативні відповіді в останній групі склали 89%).

Менш чітка, але в цілому схожа картина спостерігається і серед представників інших конфесій. Зокрема, серед тих вірників УПЦ КП, які вважають свої цінності ближчими до східнослов'янських, лише 30% позитивно

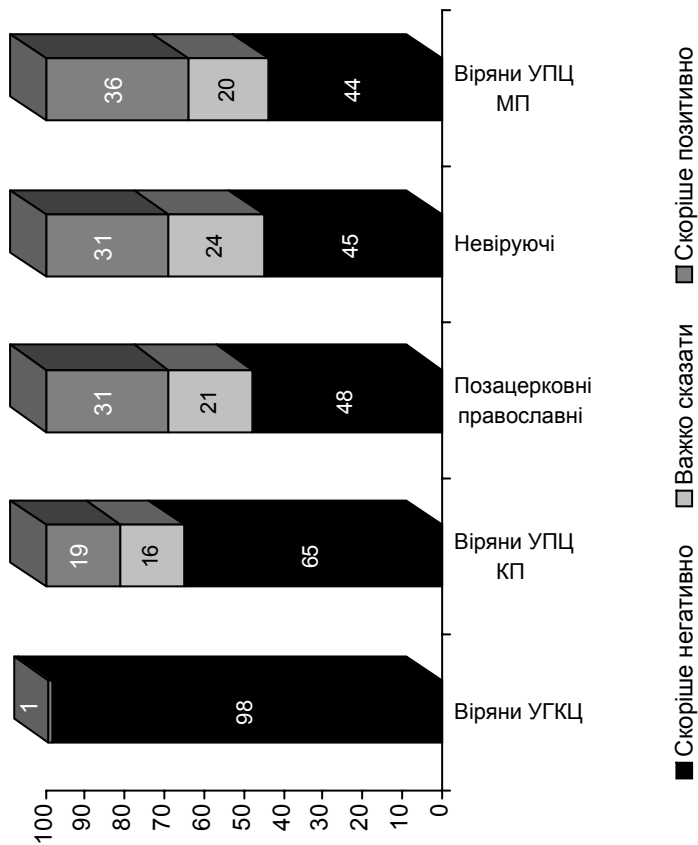

Рис. 2. Ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі (2016 р., %)

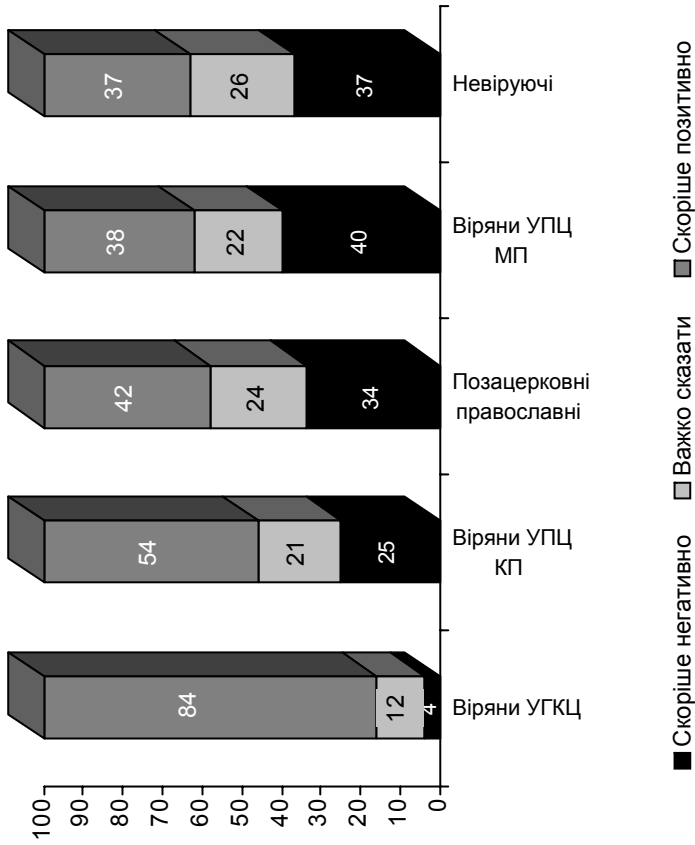

Рис. 3. Ставлення до вступу України до Європейського Союзу (2016 р., %)

оцінили приєднання до союзу Росії/Білорусі, тоді як 53% однозначно проти; і, навпаки, у цій самій групі 44% позитивно оцінили вступ до ЄС, тоді як проти висловилися лише 34%. Так само, серед вірян УПЦ КП, які визначають свої цінності як західноєвропейські, вступ до ЄС підтримали 67%, тоді як 14% висловилися проти.

Аналогічне розходження між ціннісною самоідентифікацією та підтримкою різних напрямків інтеграції має місце й серед вірян УПЦ МП. Серед тих вірян цієї конфесії, кому більш близькі східнослов'янські цінності, лише 50% позитивно поставилися до ідеї приєднання до союзу Росії/Білорусі, тоді як 34% оцінили таку ідею негативно. І саме в цій групі 31% позитивно реагують на перспективу приєднання до ЄС, тоді як однозначно проти цього 48%. Отже, уявлення про ціннісно-культурне наближення до особливих цивілізаційних зразків серед представників різних конфесій далеко не завжди виступає в якості головного чинника оцінки потенційних рухів суспільства в той чи інший цивілізаційний бік. Скоріше, політичні преференції виявляються тут більш вагомими. Відповідно наявність чималої релігійної групи, Церква якої прагне підтримувати серед населення схильність до російської (слов'янської) цивілізаційної моделі, не обов'язково буде заважати руху в напрямку Заходу.

Існуючі відмінності цивілізаційних орієнтацій між різними частинами населення України можуть підсилюватися впливом релігійного чинника, але цей вплив сам по собі не є особо вражаючим або прогнозованим — особливо це стосується православних віруючих. У той же час, доповнюючи вже не приховані лінії напруги, він здатний загострювати можливі конфлікти, які виникатимуть, якщо намагатися занадто нав'язливо й поспішно змінювати ціннісні орієнтації великих груп населення.

5.5. Структурні та культурні обґрунтування медіа-скептицизму

Важливим сектором трансляції смислів і цінностей є сучасні українські медіа, рівень недовіри до яких в останній час помітно підвищується на тлі спостережуваного падіння довіри населення до соціальних і політичних інститутів і насичення соціуму різноманітними медіа-джерелами, включаючи Інтернет. Але вплив ЗМІ на наявні контексти довіри, генерованої в суспільстві, як загальнолюдської й соціальної настанови, залишається досить суттєвим, незважаючи на те, що їх авторитет як необхідного і достатнього інформатора похитнувся. Визначення впливовості медіа стає важкодоступним і складним для обрахунку заходом за обставинами, що надають інформаційним та комунікативним трансляторам необхідність відстоювати національно-політичну ідентичність у ситуації зовнішніх інформаційних атак і нових законодавчих та інших ініціатив, які вмотивовані підтримкою інформаційної безпеки та регулюють свободу слова.

Серед наявних структурних чинників, що детермінують рівень довіри до ЗМІ, найвагомішими є регіон проживання та матеріальний достаток сім'ї (Табл.1). Це означає, що зі зниженням матеріального статусу суттєво спадає і довіра до інформації, яка циркулює публічно, тобто чим гірше живуть люди, тим менше вони довіряють тому, про що повідомляють їм офіційні медіа. Зовсім або переважно не довіряють ЗМІ третина заможних, за їх власними оцінками, громадян (32,2%), майже половина людей з середнім фінансовим статусом (47,2%), більше половини з-поміж «бідних» і тих, хто визнали себе «злиденними» (55,1%, 56,9%). Довіряють медіа цілком або переважно 28,5%, 23,2%, 19,6%, 12,5% відповідно.

Таблиця 1

Фактори, що впливають на довіру до медіа
($N=1800$, *v*-коефіцієнт)

	β	t	Значимість
Регіон	-,158	-6,674	,000***
Матеріальне становище сім'ї	,116	4,876	,000***
Вік	,065	2,729	,006**
Національність	-,059	-2,508	,012*
Місто - село/ПГТ	,052	2,202	,028*
Освіта	-,015	-,633	,527
Стать	,015	,641	,522

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Що стосується регіональної детермінованості ставлення до медіа, то порівняно з 2013 р. рівень недовіри до них суттєво зріс в усіх регіонах (Див. Рис.1) — менше за все на Заході (з 27% тих, що недовіряють ЗМІ повністю або частково до 34% в 2016 р.), суттєво в Центрі (з 28% до 52%), на Півдні (з 34% до 58%), на Сході (с 32% до 53%) і більш за все на Донбасі (з 27% до 70%), у зоні бойових дій або в безпосередній близькості до неї, де затребувані, доступні й активні російські ЗМІ, і людям відома інша, «своя» правда, засвоєна з особистого досвіду життя в стані війни. Але спостерігаються й позитивні рівні флуктуації, як от наприклад, суттєве зростання довіри у Західному регіоні за стабілізації рівня недовіри, а також на Сході, де за останній рік недовіра до українських медіа знизилася більше ніж на 10% (Див. Рис.1).

Менш скептично налаштовані до медіа люди старшого віку (47,6% при середньому 50,9%), хоча третині з них складно визначитися щодо них (31,6% при середньому 27,8%). Це притаманно етнічним українцям, серед яких, головним чином, не довіряють медіа 49,9%, а довіряють 22,2%, у той час як серед росіян — 56,5% й 14,7%

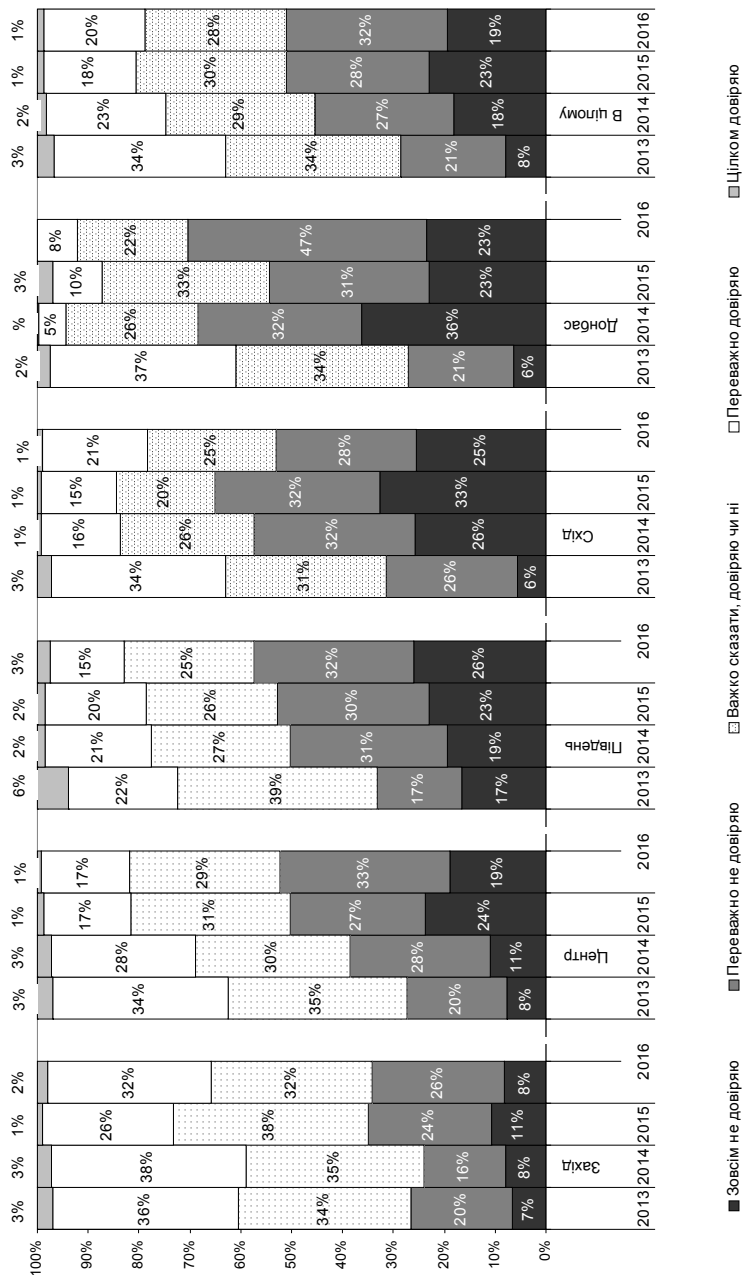

Рис. 1. Рівень довіри до медіа, 2013–2016 рр. (N=1800, %)

відповідно. Менший скепсис спостерігається в селі/СМТ, де не довіряють медіа 46,7%, а довіряють 23,5%, тоді як у місті ці показники становлять 53,8% й 19,8%. Водночас рівень освіти людей, з підвищенням якого пов'язують критичну активність, медіакомпетентність, щонайменше характеризує ставлення до українських ЗМІ. Так само це стосується і гендерних відмінностей.

Ціннісно-смыслові обґрунтування ставлення до медіа не відповідають якимось очевидним лінійним залежностям, будучи похідними від глибинних культурних інтенцій, уявлень про належне та правильне, афективних реакцій. Скоріше за все, вони беруть витік із загальної оцінки людьми ситуації, що склалася, коли багато хто несподівано опинився у вирі подій, які отримали значні політичні, економічні та культурні ефекти. Ставлення до інформаційної сфери з її численними різнорідними меседжами глобального й локального порядку не може не комбінуватися з такими ефектами. Чим драматичніше оцінювання поточної ситуації, тим настороженіше сприймаються легітимізовані публічністю інформаційні повідомлення. Коли передбачається, що «усе не так погано», третина не відчуває довіри до українських ЗМІ (35,3%), і майже стільки ж їм довіряє (30,8%), але якщо «терпіти наше тяжке становище вже неможливо», нелояльність до медіа зростає майже вдвічі (61,5%), а тих, хто приймає на віру трансльовані ними факти і коментарі, лише 16,2%. Відчуваючи себе в програші від зміни влади в 2014 р., вони більш недовірко ставляться до ЗМІ, аніж ті, що «виграли» (57,3% vs. 41,1%).

Найочевиднішим є політичний резонанс у сприйнятті й оцінках медіа. Рівень недовіри до них значно нижчий, якщо аудиторію цікавить політика, ніж у випадку відсутності інтересу до неї (46,4% vs. 54,4%). Зона недовіри значно розширюється за наявності претензій до дотримання свободи слова і можливостей вільно висловлювати свої політичні погляди 60,7% vs. 43,1%). Порівняння став-

лення до ЗМІ з політичними налаштуваннями аудиторій свідчить про те, що громадяни розцінюють медіа як інструмент політичної дії, і нелояльністю до них маніфестують невдоволення наявною українською політичною й політичними силами, що знаходяться при владі.

Зрозуміло, що сприйняття медіа суттєво залежить від їх контенту. За даними «Моніторингу політичних новин», що здійснюється Академією Української Преси, стратегії провідних українських каналів передбачають увагу до політичних уподобань їхніх власників і відповідних політичних сил [9], що приваблює частину аудиторії, але викликає неприйняття в інших. Стандарти журналістики, що вимагають представлення в новинах кількох точок зору на події, у цілому в новинному потоці витримуються тільки в кожному десятому повідомленні. Розбіжності в оцінці подій, суперечлива інформація про те, що відбувається, очевидно не сприяє укріпленню довіри до каналів. Проте недовіра до ЗМІ збуджує й критичну здатність звичайного споживача, тоді як безоглядна довіра до них легітимізує його незнання в тих або інших областях, оскільки слугує своєрідним «інструментом інституційної економії» [10], що скасовує завдання перевіряти інформацію й встановлювати її достовірність. Виникає дилема: або шукати нові джерела інформації, або прийняти за даність той факт, що публічна сфера суспільства страждає від двозначності, і на таку комунікацію не можна покладатися.

Сприйняття українських медіа переважно в якості політичного та ідеологічного мовця притлумлюють очікування від них неупередженої та достовірної інформації. Дві впливових у відношенні інформаційних та культурних порядків обставини виявляються тут вирішальними.

По-перше, спостерігається відчутне фінансово-економічне, матеріальне пригнічення більшості населення, що спонукає різні соціальні й соціокультурні втрати, очевидно сумніватися в спроможності та ефективності влади, розцінюючи медіа як версію її допустимої публічності.

По-друге, за умов екзогенної та ендогенної небезпеки України, що склалися, державна політика розсуває кордони політично доцільного в зоні культури та інформації. Тим не менше, запитання про поріг прийнятного в інформаційному регулюванні не знаходить єдиного правильного вирішення, суперечливо впливає на процеси трансмісії національного, консолідованості політичної нації, котрі актуалізувались в суспільстві під впливом енергетичного й ціннісного імпульсу подій зими 2013–2014 рр.

Аксіологічний аспект цивілізаційного виміру сучасних суспільств – необхідна складова в розумінні культурної специфіки «множинних модерностей». У цивілізаційній перспективі українського суспільства передбачається рух до пріоритетності загальнолюдських цінностей, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал подальшого людського розвитку. Така трансформація не може здійснюватися в прискорених темпах і розміряних ритмах, оскільки ціннісні простори людських спільнот досить стійкі й насичені легітимізованими інтерпретаціями наслідуваних, існуючих і мінливих соціальних і культурних порядків.

У сфері цінностей, що слугують фундаментальним культурним інструментом встановлювати суспільний клімат і мають першорядне значення в просуванні реформаційних процесів, український соціум залишається «традиційно» налаштованим із домінантою цінностей *безпеки й виживання*, важливість яких помітно підсилюється в період соціально-економічних криз і характеризує поточну ситуацію. Проте з підвищенням рівня і якості життя у попередні роки та завдяки ціннісній енергетики подій взимку 2013–2014 рр. починає, насамперед серед молоді, зростати значимість *самореалізаційних, демократичних, громадянських цінностей*, що, хоча й повільно, наближає суспільство до європейських трендів політичної модернізації. Однак у регіональному контексті рух

цінностей відбувається нерівномірно: на Заході та в Центрі країни цінності солідарності, креативного індивідуалізму, патріотизму, культурної компетентності, демократії значуще підвищили свій статус, на Півдні і тим більше Сході країни та Донбасі ціннісні зміни менш виразні, і рейтинги важливості демократії, певна річ, залишаються нижчими.

Модернізаційним суспільним зусиллям суттєво перешкоджають потужні інерційні прояви радянської системи цінностей, такі, як укорінений патерналізм, що навряд чи піддається радикальній корекції, але и не залишається сьогодні незмінним. Ще десятиліття тому погляди людей щодо вирішальної ролі держави у гарантованому забезпеченні якості життя обов'язково вбудувалися у власні ієрархії соціокультурних преференцій, що містили в собі антиринкові установки. Подальша ідентифікація індивідом свого місця у пострадянській соціальній структурі, засвоєння нових економічних практик, залучення до ринкових відносин раціоналізувало його економічну свідомість, змушуючи більш реально оцінювати свій соціо-економічний статус і можливості держави його підтримувати.

Поліментальність політико-ідеологічних орієнтацій населення України залишається досить вираженою, попри деяке зближення ідеологічних ідентифікацій громадян і наявність загальних тенденцій їх змін. У 2015 р. вперше за роки незалежності частка ідентифікованих з правоцентристськими та правими ідеологіями перевищила частку ідентифікованих з лівими ідеологіями. Досить значними залишаються й розбіжності в структурі ідеологічних ідентифікацій між регіонами, особливо між крайніми регіонами (Галичина та Волинь, з одного боку, та Донбас, з іншого), що не виключає перманентного продукування в суспільстві дисенсусу щодо ключових економічних, політичних та соціальних питань.

Вагомість релігійного фактору у цивілізаційних виборах визначається тим, що для половини населення України участь у релігійному житті визнається безсумнівною цінністю, особливо в Західному регіоні. Але конфесійна різноманітність також свідчить про поліментальність віруючих, їх орієнтованість на різні культурні моделі й цивілізаційні зразки. За історичної домінанти православ'я, очевидна близькість віруючих до цінностей східнослов'янського світу, найбільше помітна у парафіян УПЦ МП, і значно менш у парафіян УПЦ КП, для частини яких характерна й орієнтація на західноєвропейську традицію, що є близькою для більшості греко-католиків (УГКЦ). У той же час ціннісні самоідентифікації представників різних конфесій далеко не завжди є головними критеріями оцінки потенційних рухів суспільства в той чи інший цивілізаційний бік. Щоправда, політичні преференції виявляються тут більш вагомими, а тому конфесіональні відмінності не застраховані від політичних інтерпретацій.

В області медіа, важливому секторі трансляції смислів і цінностей, помітно підвищується рівень недовіри до ЗМІ на тлі зростаючого падіння довіри населення до соціальних і політичних інститутів і насичення соціуму різноманітними медіа-джерелами. В умовах «інформаційної війни», що активізувалася з кінця 2013 р., уперше за десятилітній період показники недовіри до медіа в країні перевищують показники довіри до них, указуючи й на строгу регіональну диференціацію: із Заходу на Схід траєкторія недовіри різко підвищується, тоді як раніше ці відмінності не спостерігалися. Тобто, отримування громадянами достовірної інформації про події, що відбуваються, стає усе більш проблематичним. За умов екзогенної та ендогенної небезпеки України, що склалася, державна політика розсуває кордони політично доцільного в зоні культури та інформації. Тим не менше, запитання про поріг прийняттого в інформаційному ре-

гулюванні не знаходить єдиного правильного вирішення, суперечливо впливає на процеси трансмісії національного, на процеси консолідованості політичної нації.

Література

1. *Eisenstadt S.* The Civilizational Dimension in Sociological Analysis // Thesis Eleven, 2000. — Vol. 62. — P. 1–21.
2. *Arnason J.* The Cultural Turn and the Civilizational Approach // European Journal of Social Theory, 2010. — P. 67–82.
3. *Арнасон Й.* Понимание цивилизационной динамики: вводные замечания // Журнал социологии и социальной антропологии, 2012. — Том XV. — № 6 (65). — С. 18–29.
4. *Лунсет С. М.* Некоторые социальные предпосылки демократии: Экономическое развитие и политическая легитимность // Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950–1960 гг. — М.: РАН. ИНИОН, 2012. — С. 35–86.
5. *Ручка А.* Зміни ціннісних пріоритетів населення України// Мінливості культури: соціологічні проєкції/ [Н.Костенко, А.Ручка, Л.Скокова та ін.]; за ред. Н.Костенко — Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. — С. 141–164.
6. *Инглхардт Р., Вельцель К.* Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. — М.: Новое издательство, 2011.
7. *Sztompka P.* Civilizational incompetence: the trap of post-communist societies // Zeitschrift für Soziologie. 1993. Hf. 22. (2). — S. 85–95.
8. *Almond G.A., Verba S.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963.
9. *Наумова М.* Рухливість соціально-політичних цінностей українців і перспективи ефективної демократії // Мінливості культури: соціологічні проєкції / [Н.Костенко, А.Ручка, Л.Скокова та ін.]; за ред. Н.Костенко. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. — С. 165–189.
10. Моніторинг політичних новин. Основні результати. — Київ: Академія української преси, 2016. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.aup.com.ua>
11. *Розанваллон П.* Контрдемократия: политика в эпоху недоверия // Неприкосновенный запас. 2012. — № 4 (84). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/4/r2.html>